

**DE KAASSTOLP
AAN DIGGELEN**

DE PVDA NA DE DREUN
VAN 15 MEI

**Werkgroep Politiek
Inhoudelijke Koers**

AMSTERDAM
SEPTEMBER 2002

Het gaat er niet om of je door de omstandigheden struikelt dan wel of anderen je laten vallen, maar of je zelf weer op kunt staan. Daartoe zijn kracht, moed, inzicht en visie nodig

Uit: Arnold Heertje
Koersen op kwaliteit.
Perspectief voor de sociaal-democratie, 1994

Politici – zowel bestuurders als leden van vertegenwoordigende lichamen - sluiten zich steeds meer op in de 'binnenwereld' van het beleid. De Haagse 'kaasstolp' (J.Th.J. van den Berg), en lokale varianten daarop, belemmeren een goed begrip van wat er in de maatschappij gebeurt, en van de resultaten van alle beleidsmaatregelen die op de maatschappij worden losgelaten. Politici zullen onder die kaasstolp, waarin zij met ambtenaren, belangengroepen, beleidsadviseurs en een deel van de media bijeenzitten, vandaan moeten komen. Ze zullen de gesloten bestuurlijke circuits moeten doorbreken, zich aan directe confrontaties met de burgers moeten wagen, en het publieke debat moeten aangaan. Alleen zo krijgt de politiek weer de relevantie en de aantrekkelijkheid die de kwaliteit van de democratie uitmaken

Uit: 'Een partij om te kiezen. Partijvernieuwing en PvdA'
Rapport Werkgroep Van Kemenade, juli 1991

INHOUD

Voorwoord	4
Over de opdracht, de methode, de ambitie en beperkingen van het rapport	
Inleiding	6
15 mei: de uitgestelde crisis	
1. Hoe de PvdA de verkiezingen dacht te gaan winnen en hoe dat niet lukte	8
Een situatieschets achteraf	
2. De PvdA met zichzelf in de knoop: structurele gebreken en karakteristieken	19
- de PvdA als gesloten bestuurderspartij	
- de PvdA als campagnepartij	
- de PvdA als partij van wie?	
- de PvdA als programmatisch onzekere en verdeelde partij	
3. Het programmatisch tekort	24
4. Brandende kwesties voor de sociaal-democratie	29
5. Samenvatting & Aanbevelingen	41
Bijlage	45
Gesprekken en gebruikt materiaal	

VOORWOORD

De stofwolken van de politiek-maatschappelijke aardverschuiving van 6 maart en 15 mei zijn nog lang niet opgetrokken. In de media wordt tot op de dag van vandaag driftig gediscussieerd over de achtergronden, oorzaken en gevolgen van de verkiezingsuitslag en de ogenschijnlijk plotselinge omslag in het maatschappelijk klimaat. Wat ging er mis met Paars? Wat ging er mis met de PvdA? Was de uitkomst van de verkiezingen een unieke en toevallige samenloop van omstandigheden of beleeft Nederland niets minder dan een diepgaande culturele verandering? Is er sprake van ‘een opstand der burgers’, zoals onlangs de titel van een Rode Hoed-conferentie luidde waarop werd teruggeblikt op het verkiezingsjaar 2002?

Het bestuur van de PvdA heeft naar aanleiding van de verkiezingsuitslag twee werkgroepen in het leven geroepen, die respectievelijk op inhoudelijk-programmatisch en organisatorisch gebied gevraagd werden zich te buigen over, en te rapporteren over, de betekenis van 15 mei voor de Nederlandse sociaal-democratie.

De werkgroep Politiek Inhoudelijke Koers, onder voorzitterschap van Margreeth de Boer, heeft zich, in lijn met de opdracht van het PvdA-bestuur met name gericht op de inhoudelijk-programmatische dimensie van 6 maart & 15 mei: welke inhoudelijke thema’s en blokkades hebben aanwijsbaar een rol gespeeld bij de verkiezingsnederlaag van de PvdA? Welke programmapunten van de PvdA – in en buiten het paarse coalitieverband – hebben een sleutelrol gespeeld bij de vertrouwensbreuk met de kiezers? Wat was het inhoudelijk profiel van de PvdA tijdens regeringsdeelname en verkiezingscampagnes? Wat ging er mis met de politieke campagne-strategie?

De werkgroep heeft gemeend ook voorbij ‘eigen boezem en boetekleed’ te moeten reiken. Zij houdt de PvdA een spiegel voor, etaleert verdeeldheid en onzekerheid, maar gelooft dat alleen langs die weg – door zich systematisch te openen voor maatschappelijke signalen, door het koesteren van openhartige discussie en vrij debat – de PvdA weer uit het electorale dal omhoog zal kunnen klimmen, zichzelf kan herpakken – inhoudelijk, programmatisch en communicatief. Doel is het vertrouwen van de kiezers weer terug te winnen en met zelfrespect, *sadder but wiser*, politiek-bestuurlijke verantwoordelijkheid in de trotse traditie van 100 jaar sociaal-democratie weer ten volle waar te maken.

Het rapport is gebaseerd op een veelvoud van gesprekken (zie bijlage) en schriftelijk materiaal. Ook op talrijke spontaan toegestuurde individuele bijdragen of groepsrapporten, met daarin analyses, plannen, ideeën en veel als opbouwend te beschouwen kritiek. Er is vruchtbaar gebruik gemaakt van gesprekken die in de Rotterdamse wijk IJsselmonde, *face to face* met weg- en overgelopen PvdA-kiezers (naar de LPF) of met ontevreden partij kader aldaar zijn gehouden. Daarnaast werd gesproken met buitenstaanders, met name met een aantal maatschappelijke trendwatchers en electoraal onderzoekers over de lange termijn trends die zij menen waar te nemen achter de uitslag van 15 mei. Verder vormde een onderzoeksnotitie van Intomart belangrijk materiaal, omdat deze gebaseerd is op focusgroep-onderzoek van de PvdA in de verhitte campagnemaanden. Naast gesprekken met alle politieke hoofdrolspelers is ook gesproken met de voorzitter van de Verkiezingsprogramcommissie en de voorzitter van de Beginselprogramcommissie om op het spoor te komen van inhoudelijke discussies in de PvdA die al dan niet 15 mei hebben beïnvloed en om vragen naar identiteit en profiel van de PvdA

verder te kunnen aanscherpen.

De werkgroep heeft graag gehoor gegeven aan het verzoek van het Partijbestuur een beknopt rapport te maken. In dit rapport, dat naar ambitie noch strekking een compleet relaas van de gebeurtenissen kan zijn – het is politicologische analyse noch geschiedschrijving – is noodgedwongen en nadrukkelijk gekozen voor een beperkt perspectief: het accent ligt op het functioneren van de PvdA in de afgelopen periode, omdat daar eigen beïnvloedingsmogelijkheden liggen alsmede de potentie tot herstel en recuperatie.

Daarom wordt in dit rapport onderscheid gemaakt tussen interne en externe oorzaken van de verkiezingsnederlaag, oorzaken waaraan de PvdA wat kan doen cq had kunnen doen tegenover factoren waarop zij geen of nauwelijks invloed kan uitoefenen.

Dit rapport is geschreven vanuit en gebaseerd op de gebeurtenissen van 6 maart en 15 mei, maar reikt daar tegelijkertijd veelvuldig overheen, zowel achterwaarts als voorwaarts.

Het rapport is opgebouwd uit een vijftal onderdelen.

- een inleiding waarin ‘15 mei’ wordt gepresenteerd als uitgestelde crisis
- een situatieschets van de campagneperiode 2001-2002, waarin wordt beschreven ‘hoe de PvdA de verkiezingen dacht te winnen en hoe dat niet lukte’
- een verkenning van structurele gebreken en karakteristieken, onder het motto: ‘De PvdA met zichzelf in de knoop’
- een analyse van het programmatisch tekort van de sociaal-democratie
- de brandende kwesties van de sociaal-democratie

Wij eindigen het rapport met een kernachtige samenvatting, gevolgd door een lijst aanbevelingen. De belangrijkste zijn:

- de PvdA moet over brandende kwesties of maatschappelijke kernproblemen een openhartig debat voeren, als opmaat naar duidelijker standpunten;
- een kritische reflectie op de gesloten bestuurscultuur in de partij en op het fenomeen van een totaal op de lijsttrekker gefixeerde campagnepartij is noodzakelijk;
- de PvdA moet nu definitief de ‘bestuurlijke kaasstolp’ achter zich laten, en veel systematischer luisteren naar signalen uit de samenleving, om op basis daarvan tot een sociaal-democratisch antwoord te komen.

De verkiezingsnederlaag is helaas, maar toch, de in de schoot geworpen kans voor de PvdA om weer in goede conditie te raken en te recupereren. De sociaal-democratie moet de politieke kracht worden die demonstreert dat politieke en democratische vernieuwing en vrij debat over brandende maatschappelijke kwesties niet samen hoeven te gaan met rechtspopulisme en xenofobie.

Het partijbestuur sprak de wens uit dat dit rapport de coördinaten zou bevatten waarbinnen de mogelijke kandidaat-partijleiders van de PvdA zich kunnen profileren. Wij menen met dit rapport daarvoor ruimschoots munitie te hebben geleverd.

Tot slot, de werkgroep was als volgt samengesteld: Margreeth de Boer (voorzitter), Myrza Axwijk, Bas Jacobs, Guusje ter Horst en Margo Trappenburg. Jeltje van Nieuwenhoven, Ruud Koole en Alvaro Pinto waren, respectievelijk namens de PvdA-Tweede Kamerfractie en namens het PvdA-bestuur, adviserende leden van de werkgroep. René Cuperus en Paul Kalma (Wiardi Beckman Stichting) functioneerden als inhoudelijk secretarissen. Secretariële ondersteuning werd geleverd door Madeleine de Vries en Beatrice Wiechmann van het PvdA-bestuurssecretariaat.

INLEIDING

15 MEI: DE UITGESTELDE CRISIS

Waarom heeft de PvdA op 6 maart en 15 mei zo zwaar verloren? Wat ging er mis – en vanaf welk moment? Is de verkiezingsnederlaag vooral toe te schrijven aan een unieke samenloop van omstandigheden (het politiek-psychologische klimaat na 11 september eerst en 6 mei later; vermoeidheid in samenleving en politiek over ‘paars’; de vervanging van een populaire partijleider; het verloop van de verkiezingscampagne)? Of legt ze ook en vooral structurele zwaktes van de PvdA bloot, het onvermogen bijvoorbeeld om in de ‘paarse’ coalitie herkenbaar te blijven dan wel om na paars opnieuw herkenbaar te worden?

Zoveel is zeker, achter de uitslag van 6 maart en 15 mei gaat een verhaal met veel lagen schuil. Het gaat om een complexe botsing van eenmalige gebeurtenissen en structurele ontwikkelingen, van incidenten en langer lopende processen. Dit rapport heeft allesbehalve de pretentie om die veelheid van factoren te benoemen en recht te doen. Daarvoor is alleen al de afstand tot de gebeurtenissen te kort. Belangrijker is dat de opdracht van de werkgroep nadrukkelijk een afgebakend perspectief kent: we beschouwen eerst en vooral de positie van de PvdA, met alle oogkleppen van dien.

Een van de hoofdstellingen van dit rapport is dat ‘15 mei’ zwaktes blootgelegd heeft die de partij al langer parten spelen, maar die door de aanvankelijke successtory van paars, het Nederlandse poldermodel en de populaire ‘premier van alle Nederlanders’ aan het oog werden onttrokken. ‘15 mei’ kan, althans als het om de PvdA gaat, moeilijk gescheiden worden van wat er in de jaren negentig mis is gegaan. Zonder het onverwachte en explosieve van de uitslag te willen relativiseren, kan het echec van 15 mei, hoe uniek ook, niet los worden gezien van de matige tot slechte resultaten die de PvdA in vrijwel alle verkiezingen sinds 1989 behaalde – en van de geleidelijke, maar daarom niet minder opzienbarende groei van ‘klein links’ op nationaal niveau (van 3 zetels in 1986 tot 19 zetels in 2002) en van de ‘leefbaarheids’-partijen op lokaal niveau.

Men kan stellen dat de PvdA op 15 mei alsnog met enig uitstel de knock out van 1994 gekregen heeft, toen, vrij naar de fameuze woorden van Wim Kok, de draaideur naar de macht en de nooduitgang naar de marge, erg dicht naast elkaar lagen. Kok en de PvdA werden toen door de gong van Brinkman gered. Zo kan men ook de val van het Rode Bolwerk Rotterdam op 6 maart 2002, zeker achteraf, zien als de generale repetitie van de landelijke nederlaag van 15 mei. Lokale zwaktes en nationale zwaktes kunnen niet los van elkaar worden gezien.

De werkgroep heeft zich, met andere woorden, niet blind willen staren op 6 maart en 15 mei. Ze heeft moeten constateren dat de PvdA al langere tijd niet in goede conditie steekt, electoraal, programmatisch en communicatief. De uitslag van 15 mei en de daaraan voorafgaande verkiezingscampagne met in de hoofdrol Pim Fortuyn, heeft structurele tekortkomingen van de Nederlandse politiek in het algemeen, en van de PvdA in het bijzonder, onder een vergrootglas gelegd en pijnlijk zichtbaar gemaakt.

Om te beginnen de programmatische onzekerheid van de PvdA. Het gaat dan om structurele tekortkomingen en problemen die te maken hebben met maatschappelijke trends die, al

lange tijd en overal in Europa, het sociaal-democratische politieke project – de organisatie van het kapitalisme naar maatstaven van rechtvaardigheid en volwaardig burgerschap – onder druk zetten. Processen van mondialisering en individualisering die de fundamenteën van de naoorlogse, mede door sociaal-democraten vormgegeven, verzorgingsstaat raken; de veranderde sociologie van de samenleving, waarin de traditionele arbeidersklasse zich grotendeels heeft opgelost in een brede middenklasse en waarin tegelijk nieuwe en oude migranten zijn toegestroomd, met specifieke problemen op het gebied van maatschappelijke integratie. De daarmee gepaard gaande culturele wrijvingen zijn met name in het klimaat na 11 september – de terroristische aanslag door islam-fundamentalisten op Pentagon en World Trade Center – manifest geworden en mede door de opkomst van Pim Fortuyn op scherp gezet ('de islam is een achterlijke cultuur').

Een ander structureel probleem voor de sociaal-democratie vormt het toenemende onbehagen over de staat en het 'gevestigde' politiek-bestuurlijk bestel. De wijze waarop de burger bestuurd en gerepresenteerd wordt staat ter discussie, evenals de prestaties en kwaliteit van overheid en publieke sector. Voor een stroming en een bestuurderspartij die zijn ideologische kaarten traditioneel op de overheid en de collectieve sector zet, is dat een serieuze zaak. Daar komt nog bij dat recente gebeurtenissen als de rampen van Enschede en Volendam of de bouwfraude-affaire, zo laat onderzoek zien, de Nederlandse burgers in niet eerder vertoonde mate 'politiek cynisch' hebben gemaakt.

SCP-directeur Paul Schnabel komt in het recent verschenen *Sociaal en Cultureel Rapport* (2002) tot de slotsom dat een aantal thema's naar het oordeel van het publiek door de overheid onvoldoende zijn onderkend. Die thema's waren de komst van steeds meer migranten, de verloedering van de publieke ruimte, de onveiligheid van de grote steden, het verval van publieke functies op het gebied van openbaar vervoer, onderwijs en zorg. 'Het sluimerende particuliere ongenoegen daarover werd publiekelijk geprikkeld door het onmiskenbare falen van de overheid in de preventie van rampen, de fundamentalistische aanslag op het World Trade Center in New York en het kerende economische tij. Dat uitte zich in de verkiezingen van mei 2002 in een gebrek aan vertrouwen in gevestigde politici'.

Voor een deel gaat het bij dit alles om exogene of externe ontwikkelingen – dingen waaraan de PvdA als zodanig weinig kan doen. Voor een ander deel gaat het om zaken die alle partijen en het politiek-bestuurlijke bestel als geheel ('Den Haag') raken. Voor weer een ander deel gaat het om zaken die specifiek de PvdA toegerekend mogen worden, zoals er ook dingen zijn die de PvdA harder lijken te raken dan overige partijen. Er is aanleiding om te denken dat een partij als de PvdA door de maatschappelijke trends meer in het defensief is gedrukt dan andere partijen: kwijnend vertrouwen in staat en collectieve sector; een electorale opstand van 'gewone mensen', al dan niet uit de oude volkswijken; de multiculturele problematiek van 'zwakkeren onder elkaar' en 'politiek correcte' verblinding; het is al met al verdedigbaar dat dit rapport vooral inzoomt op de Partij van de Arbeid. Op haar pogingen om op genoemde maatschappelijke ontwikkelingen een antwoord te vinden, van Hollandse derde weg van 'sterk & sociaal' tot aan het concept van 'wisselwerkende interculturaliteit', en op de redenen waarom zij daarin uiteindelijk tekortschoot en faalde, in de ogen van de kiezers op 6 maart en 15 mei.

I. HOE DE PVD A DE VERKIEZINGEN DACHT TE GAAN WINNEN EN HOE DAT NIET LUKTE EEN SITUATIESCHETS ACHTERAF

Terug naar augustus 2000. Naar een bijeenkomst in conferentieoord De Queeste in Leusden. De campagne-professionals van de PvdA zitten daar bijeen. Aan de orde is de mogelijke wisseling van de wacht met behoud van de grootste partij-positie, ofwel de vervanging van Wim Kok door Ad Melkert in het Catshuis. Daar aan de rand van het bos vindt de belangrijkste verkenning van de PvdA-campagnestrategie voor de middellange termijn plaats. In de vertrouwelijke notitie ('Aan betrokkenen' – en daarmee worden niet de partijleden van de PvdA bedoeld) die uit de brainstorm voortkomt, onderscheidt men doelen, 'dozen'¹ en fasen. De doelen zijn glashelder: '1. Regeringsdeelname in de periode 2002-2006; 2. bij voorkeur als grootste partij; 3. met zetelwinst (hoe bescheiden ook – dat draagt sterk bij aan legitimiteit); 4. met een helder inhoudelijk mandaat; en 5. met duurzaamheid richting 2006, zowel inhoudelijk als electoraal.'

De 'dozen' waar men over spreekt, geven naast elkaar actuele profielen (linkerhelft) én in de toekomst gewenste streefbeelden (rechterhelft) aan; 'het plan' is te werken aan een algehele verschuiving van linkerhelft naar rechterhelft.

Doos 1: Van fractievoorzitter naar kandidaat-lijsttrekker

Fractievoorzitter	Kandidaat-lijsttrekker
Den Haag	land
VVD	mensen/samenleving
debat	luisteren/leren/verhaal

Doos 2: Nieuwe generatie: nieuwe agenda

Oude agenda	Nieuwe agenda
collectieve sector/verzorgingsstaat	informatiesamenleving
bezuinigen/saneren	investeren en bouwen
dwang/activeren	empowerment/verleiding
Nederland	Europa/mondiaal
omvang publieke voorzieningen	kwaliteit publieke voorzieningen
aanbodsperspectief	consumentenperspectief (kwaliteit/keuze)
doemdenken	omarmen toekomst, positief
oude armoede	nieuwe armoede, nieuwe achterstanden

Doos 3: Nieuwe generatie: andere stijl

Oude stijl

dogmatisch
polarisatie op middelen
binnenkamer
topdown/eigen gelijk
structuren/organisatie
grimmig/verbeten
macht

Nieuwe stijl

gedreven door waarden
consensus zoeken op doelen
openheid en verantwoording afleggen
samen, pragmatisch, radicaal
personen
lichtvoetig/professioneel
gezag

De fasering:

Fase 1	sep 2000 – maart 2001	terecht komen in rechterdeel van de ‘dozen’
Fase 2	maa 2001 – zomer 2001	verbreding rond Ad Melkert / PvdA de enige echte ideeënpartij
Fase 3	zomer 2001 – dec 2001	voorbereiding gemeenteraads- en landelijke campagnes
Fase 4	dec 2001 – mei 2002	PvdA goed resultaat gemeenteraadsverkiezingen PvdA grootste partij met goede coalitiemogelijkheden ²

Het scenario dat zich volgens deze ‘masterstrategie’ ontvouwde leek lange tijd van een leien dakje te gaan. Al in het voorjaar van 2000 verklaarde Hans Anker, de vanuit Washington opererende electoraal strateeg van de PvdA, in *Vrij Nederland* dat Melkert meer van zijn persoonlijke achtergrond en gevoelens zou laten zien. Er was een langetermijn-strategie uitgezet om het vertrouwen in Melkert geleidelijk aan op te bouwen. Daarnaast had men uit de desastreus verlopen Lubbers-Brinkman-wissel uit 1994 en de Gore-campagne uit 2000 een les getrokken. De overdracht van de macht van Kok aan Melkert diende perfect geregisseerd te worden: de vertrekkende politieke leider diende nadrukkelijk en bij verschillende gelegenheden te laten zien dat hij het volste vertrouwen in zijn opvolger had. Melkert op zijn beurt mocht niet te veel afstand nemen van het beleid van Kok.³

Aan het vermijden van dit zogeheten ‘vadermoordscenario’ werd, op een uitzondering na, consequent de hand gehouden. Die uitzondering was een interview met Melkert in de *Volkskrant* door Jan Hoedeman (4 mei), waarin Melkert zich weliswaar concentreerde op persoonlijke motieven en drijfveren, maar waarin zijn strategisch geformuleerde stijlbreuk ten aanzien van de PvdA onder Kok – ‘een nieuwe generatie met een andere stijl, maar met dezelfde inhoud, waarden en idealen’ – een kritische noot kraakte met betrekking tot het partijleiderschap van Wim Kok. De premier leek verrast door het interview en toonde zich openlijk not amused. Geschrokken reacties en verwijzingen naar het Lubbers/Brinkman-trauma

¹ vermoedelijke afstammend van het Engelse onderzoeksjargonwoord boxes

² Bron: sheetpresentatie ‘Op weg naar 15 mei 2002’, Leusden, augustus 2002, aan de werkgroep verstrekt door Dick Benschop, in combinatie met de notitie van Hans Anker en Kees Boef, ‘Boodschapontwikkeling en strategie – tussenstand 29 mei 2001’

³ Bij dit overzicht van de campagne wordt voor een belangrijk deel gesteund op Ph. van Praag, ‘Een totaal mislukte PvdA-campagne, in *Socialisme & Democratie* (Na de dreun)’, 5/6, 2002, p. 10-16.

alom. Het bleek een kwestie van 'eens maar nooit weer' te zijn, want hierna heeft Melkert niet of nauwelijks meer de spanning opgezocht met het paarse kabinet en zijn premier. Veel meer probeerde hij zich op buiten-Haagse activiteiten te profileren, zoals met de Van Traa-lezing (samen met Anthony Giddens, de Britse Derde Weg-ideoloog), of met werkbezoeken in het land aan ziekenhuizen, politiebureaus of scholen.

Het congres van Rotterdam

Wat de PvdA zelf betreft was het partijcongres van Rotterdam (maart 2001) een barometer die de luchtdruk van de PvdA-gemoederen op dat moment goed weergaf. In de eerste plaats werd in Rotterdam de zogeheten strijd om het PvdA-voorzitterschap beklonken. Er had zich, nadat de stofwolken van de sfeerbedervende bestuurscrisis rondom partijvoorzitter Marijke van Hees weer waren opgetrokken, een verhitte en gepolariseerde strijd om het voorzitterschap voorgedaan. Aan de ene kant stond een zogenaamde 'Haagse kandidatuur' (PvdA-Tweede Kamerlid en fractiesecretaris Sharon Dijksma). Zij werd aanbevolen door de partijleiding. Aan de andere kant stonden haar 'uitdaggers' – de Leidse politicologen Ruud Koole en Bart Tromp en de Amsterdamse PvdA-prominent Bouwe Olij. Zij presenteerden zich als 'kandidaten van de ledenpartij (tegenover de topdown-campagnepartij)' en representeerden tegelijkertijd een zekere koerswending voorbij paars, richting herstel van het 'eigen linkse PvdA-profiel'. De voorzittersstrijd waarin uiteindelijk de Haagse kandidaat het onderspit zou delven, gaf blijk van onbehagen met de nieuw ontstane partijcultuur, tegen de manier waarop de partij(organisatie) meer en meer leek te zijn overgenomen door de partijtop en zijn campagne-professionals. Ruud Koole – als politicoloog de expert van de moderne kaderpartij en als partij-politicus de voorvechter van de democratische ledenorganisatie als contragewicht tegen de electoraal-professionele partij – werd tot partijvoorzitter gekozen. Diens verkiezing werd min of meer als een waterscheiding beleefd, in die zin dat met zijn verkiezing een (publicitair) negatieve periode van bestuursperikelen werd afgesloten. De wijze waarop Koole excuses aanbod aan Marijke van Hees en voor de ruzie-achtige taferelen in het algemeen, werden gezien als positieve beëindiging van een voor de PvdA schaamtevolle periode, al werd dit effect bijna weer te niet gedaan door merkwaardige manipulaties van de kant van het congrespresidium ten nadele van de niet-Haagse kandidaten. De 'eenheids sfeer' van Rotterdam werd verder versterkt door de congres-speech van Ad Melkert. Zijn spreektijd was langer en prominenter dan die van Wim Kok, hetgeen de speculaties over de aanstaande opvolging van Wim Kok in een stroomversnelling bracht. De speech van Melkert werd positief ontvangen, maar – het moet gezegd – ook met een zekere geruststellende opluchting: 'zie je wel, hij zal het misschien toch kunnen' Het PvdA-ledenblad *Pro & Contra*, als altijd veel te braaf voor de partijleiding, kopte: 'Ad Melkert staat er'.

Een smet op het herstelde eenheidsgevoel was de mislukking van de beginselherziening. De tekst van het nieuwe concept-beginselprogram van de Commissie Witteveen werd door het congres niet aangenomen, maar doorverwezen naar een nieuwe, meer gedegen discussieronde. Het mislukken van de beginselherziening werd in zaal noch wandelgangen erg hoog opgenomen – 'we zijn het toch eens over de sociaal-democratische idealen; regeren en besturen doe je toch niet met vage abstracties'. De werkgroep is daarentegen geneigd te stellen dat de mislukte beginselherziening iets fundamenteels zegt over de PvdA. Een partij die niet in staat is zijn beginselen te actualiseren en te herzien, zit ofwel in een existentiële identiteitscrisis of – een mildere variant – is op zijn minst diep verdeeld over enkele van de meest wezenlijke maatschappelijke vraagstukken. Daarover later meer in dit rapport.

Met dit congres van Rotterdam was feitelijk de voorbereiding op 'de PvdA na de periode Kok' gestart. Dat wil zeggen, in het openbaar. Achter de schermen was er eerder voor gezorgd dat de smoezelige bestuursperikelen en de daarop volgende PvdA-voorzittersstrijd geen bedrijfsrisico zouden opleveren voor het PvdA-masterscenario: de vervanging van Wim Kok door Ad Melkert in het Catshuis. Er waren voorafgaande aan het congres, in gang gezet door het toenmalige interim-rompbestuur, reeds de belangrijkste beslissingen genomen waar het ging om koers, personen en strategie. Men had de verkiezingsvoorbereidende kandidaatsstellingen, program- en campagnecommissies alvast maar zo'n beetje samengesteld. Dit vatte het nieuw gekozen bestuur als niet erg fair op. Die waren nu immers gedwongen op een rijdende trein te springen.

Een spannende zomer

De electorale situatie was ondertussen steeds stabiel. Lange tijd leek er dan ook helemaal niets mis te gaan. Het tweede paarse kabinet bleef hoge waarderingcijfers scoren, zelfs tot verbazing van de eigen bewindslieden. Zoals een voormalig PvdA-minister op het Politiek Forum na 15 mei ruitertlijk erkende: 'eigenlijk tot onze eigen verbazing bleef de waardering voor het kabinet recordhoog, dus bleven we maar doorgaan'. Na de aanvankelijke strubbelingen rondom de Referendumnacht van Wiegel, konden de spanningen die er bijvoorbeeld rond de begroting speelden (Zalmsnorm versus PvdA-claim op extra impulsen in de collectieve sector) steeds via financiële compromissen worden opgelost. Eind mei 2001 bijvoorbeeld, toen het kabinet net de voorjaaronderhandelingen had afgesloten en bekend werd dat in de begroting voor 2002 zorg en onderwijs miljarden extra zouden krijgen, stond de PvdA nog boven de veertig zetels in de peilingen, de positie van de andere partijen verschilde ook niet sterk van de uitslag van 1998. GroenLinks staat op enige zetels winst, D66 op een aantal zetels verlies. Zorgwekkend zijn en blijven wel de persoonlijke polls voor Ad Melkert. Wim Kok staat daarin steeds op eenzame hoogte, zowel wat vertrouwen als bekwaamheid betreft; Melkert daarentegen scoort op beide dimensies standaard-lager dan de andere lijsttrekkers.

De zomer van 2001 is om twee redenen spannend: de opvolging van Wim Kok wordt een steeds opgewondener vraagstuk. Zou hij echt weg gaan, en wanneer dan? En hoe verhoudt zijn vertrek zich tot de kwestie-Maxima en het NIOD-rapport over Srebrenica? Daardoorheen speelt de ESF-affaire – de aanklacht van misbruik van Europese subsidies onder verantwoordelijkheid van het Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid – ook en vooral ten tijde van het ministerschap van Ad Melkert. Hoe liggen de feiten? Hoeveel imago-schade zal deze affaire aanrichten?

En dan komt er een goed geregisseerde (media)week in augustus, waarin Wim Kok, onder enorme mediabelangstelling zijn vertrek uit de politiek aankondigt en Ad Melkert in premiers-outfit proclameert dat hij bereid is het lijsttrekkerschap van de PvdA te accepteren. (Melkert had uiteindelijk zonder al te veel kleerscheuren de commotie in de zomermaanden rond de ESF-gelden doorstaan, al stelde de commissie-Koning vast dat het programma 'slordig was uitgevoerd').

Op het verkiezingscongres van december in de Amsterdamse RAI wordt de wisseling van de wacht geformaliseerd en be-applaudiseerd. Tevens wordt daar het verkiezingsprogramma *Samen voor de toekomst. Idealen en ambities 2010* vastgesteld, een programma dat, ondanks aanvankelijke frisse intenties van Eberhard van der Laan c.s., een wel erg voorzichtig karakter draagt (en nog

extra krijgt: de hypotheekrenteaftrek-passage wordt uit het concept gelicht onder druk van de partijtop). Zo wordt weliswaar de 'kwaliteit en vraagstimuleringskant van de publieke sector'-agenda van Melkert ('de burger centraal') gevolgd, maar evenzeer worden de sociaal-economische zegeningen van paars zwaar aangezet. Het programma bleef ver weg van controversiële issues (van WAO tot het publieke debat over het 'multiculturele drama' (Paul Scheffer) en stond daarmee schijnbaar in dienst van de geplande, geheel op Melkert toegeschreven verkiezingscampagne.

Iets soortgelijks kan men zeggen van de kandidatenlijst voor de Tweede Kamer die werd vastgesteld. Aan die lijst van de Commissie Ouwerkerk vielen een aantal dingen op: om te beginnen de oververtegenwoordiging aan de top van de lijst van zo goed als alle paarse bewindslieden. Daarmee werd niet bepaald een subtiele afstand tot paars gemarkeerd, wat toch juist de bedoeling was geweest van het 'masterplan'. Men wilde in termen van generatie en stijl vernieuwen na paars. Om uiteenlopende redenen – de om-en-om-man/vrouw-regel; regionale spreiding; de slecht uitgekakte vorige ervaring met te hoog geplaatste 'nieuwelingen' – , werd de lijst vooral een lijst met kandidaat-Kamerleden met eigenschappen die voor de Haagse 'binnenwereld' relevant zijn – en veel te weinig met volksvertegenwoordigende eigenschappen. Dit alles wreekte zich te meer, toen bleek dat de PvdA te maken kreeg met een gehalveerd Kamerzetelstal en een rol in de oppositie. Tegen dat nachtmerrie-scenario was geen kandidatenlijst bestand geweest, maar zeker deze niet.

De opkomst van Pim Fortuyn

Ondertussen had Pim Fortuyn de politieke arena betreden. Politiek Nederland nam dat aanvankelijk voor kennisneming aan, zoals zijn aankondiging in augustus 2001 (vlak voor Koks vertrek-aankondiging) in 2 *Vandaag* dat hij zou deelnemen aan de verkiezingen, ofwel als lijsttrekker van Leefbaar Nederland, ofwel met een eigen lijst.

Uit onderzoek kon echter meer en meer worden opgemaakt dat het maatschappelijk klimaat en de stemming onder de bevolking bezig waren om te slaan en dat dit ook de PvdA niet onberoerd zou laten. Eerst wordt duidelijk dat Leefbaar Nederland met Fortuyn als lijsttrekker op een groter potentieel electoraat mag rekenen, aanvankelijk vooral ten koste gaand van de VVD-aanhang (Dit gegeven heeft lange tijd het PvdA-campagneteam zand in de ogen gestrooid: Fortuyn gold als VVD-probleem).

Uit het NIPO/Volkskrant-telepanel onderzoek naar de politieke toestand in Nederland blijkt vervolgens in oktober 'dat 40% van de kiezers genoeg heeft van paars, ook veel PvdA-kiezers zijn uitgekeken op samenwerking met de liberalen. De belangrijkste beleidsprioriteit voor de kiezers is criminaliteit en veiligheid; de PvdA-kiezers wijken op dit punt niet af van de rest van de Nederlanders. In november begint Leefbaar Nederland te stijgen in de peilingen. De scherpe aanvallen op de Islam van Pim Fortuyn, maar vooral simpele oneliners als "Nederland is vol" en "de grenzen dicht" geven hem een duidelijk en afwijkend politiek profiel. (...) Het is in deze periode dat Fortuyn erin slaagt het beeld van een tegenstelling tussen de gevestigde partijen aan de ene kant en de uitdager/outsider aan de andere kant neer te zetten, een zogenaamd *anti-establishment frame*.' (Van Praag, S&D/De dreun)

Aanvankelijk is Melkert zeer actief in de campagnemaanden januari en februari van 2002. De foto van Melkerts bezoek aan zijn vaders kapsalon figureert op de openingspagina van alle kranten. Geen televisieprogramma of Melkert is er in aanwezig, zeker in programma's die het van *human interest* moeten hebben. Inhoudelijk zit de PvdA echter in het defensief. De ver-

houding tot paars blijft erg onbestemd en ambivalent. De partij wordt gedwongen te reageren op de thema's van Fortuyn, maar slaagt er moeilijk in de juiste toon te vinden. Enkele stevige uitspraken van Melkert over criminaliteit en *zero tolerance* tegen draaideur-recidivisten ('we zullen eens zien wie de sterkste is') leidden tot kritiek in eigen gelederen. En op het terrein van de multiculturele samenleving wordt er eigenlijk niet thuis gegeven tegen Fortuyn. Op de jubileum-conferentie van het Centrum voor Lokaal Bestuur in Muis Sacrum in Arnhem noemt Melkert het debat over de multiculturele samenleving 'voer voor de studeerkamer'. Van Praag: De PvdA kwam, mede door interne verdeeldheid, veelal niet verder dan de stelling dat bevolkingsgroepen niet tegen elkaar opgezet mogen worden'.

Duidelijk is in elk geval dat de niet erg overtuigend ingezette campagneleuzen *Veel gedaan, veel te doen* en *Samen sterk en sociaal*, noch de permanente verdediging van de paarse sociaal-economische successen de kiezers voor de gemeenteraadsverkiezingen zullen kunnen overtuigen.

6 maart

Dat bleek dan ook: de gemeenteraadsverkiezingen lieten voor de PvdA een dramatisch-slechte uitslag zien, ten gunste van de lokale leefbaar-partijen in vrijwel alle delen van het land, met als symbolische uitschieter de val van Rotterdam als sociaal-democratisch bolwerk. Het verlies van de PvdA was vooral fors in de grote gemeenten en substantieel minder in de kleinere gemeenten. Het enige positieve op de vroege avond van de gemeenteraadsverkiezingen was een peiling die aangaf dat de PvdA op 37 zetels stond en dat Melkert voor het eerst Dijkstal gepasseerd was als door de kiezers meest gewenste premier (17% om 15%, met overigens 14% voor de net aangetreden Balkenende). De stemming in het Heereveen-stadion waar de PvdA haar 'landelijke' lokale uitslagenavond hield, werd er, bij alle electorale tegenslag, licht-euforisch door, zo vertrouwde ons een campagne-functionaris toe. Die euforie werd nog geen twee uur later volledig de grond ingeboord door het inmiddels beruchte, uiterst pijnlijke optreden van de PvdA-lijsttrekker bij het slotdebat op 6 maart in Amersfoort. Melkert wist zich – samen met VVD-collega Dijkstal – absoluut geen houding te geven tegenover de grote winnaar van de gemeenteraadsverkiezingen, de Rotterdamse lokale lijsttrekker, Pim Fortuyn. Die had met zijn enorme Rotterdamse zege net zijn generale repetitie gehad voor een gooi naar de nationale politieke macht. Zoals Gerard van Westerloo noteerde: 'Ad Melkert en Dijkstal zaten er als citroenen bij, ze lieten zich kennen als slechte verliezers. Miljoenen mensen keken toe en gruwelden' (p. 54).

De sfeer tijdens dat debat mag dan niet echt mee hebben gezeten, dit vergoeilijkt niet de weinig professionele attitude van de PvdA-lijsttrekker. Temeer daar deze deels kan worden teruggevoerd op de even weinig professionele voorbereiding op dit debat, welke weer samenhangt met een slecht geoliede, niet-optimaal functionerende campagne-organisatie rondom Ad Melkert als lijsttrekker. Niet op dat moment en eigenlijk niet gedurende de hele campagneperiode. Het ontspreken van het debat van 6 maart had te maken met het feit, dat de fractievoorzitter zich op beslissende momenten onvoldoende heeft weten te transformeren in een kandidaat-lijsttrekker.

Voor velen geldt dit rampzalige debat op 6 maart als het omslagpunt in de campagne ('hoe abominabele lichaamstaal en non-preparatie verkiezingen kunnen doen verliezen'). Dit is wel een 'versnelmoment' geweest in de electorale afkalving van de PvdA en zeker voor de imago-beschadiging van de lijsttrekker, maar deze trend had zich al veel eerder ingezet. 'Vanaf okto-

ber brokkelde het PvdA-electoraat potentieel af, daalde de waardering voor de partij en nam de trouw van de kiezers af (...) Het aantal mensen dat serieus overweegt op de PvdA te stemmen (stemkans) is sinds oktober 2001 langzaam gedaald. (..) De concurrentiepositie van de PvdA is kortom in zes maanden tijd dramatisch verslechterd' (Van Praag, S&D).

Men kan het best spreken van een gestage afname in golven van het PvdA-electoraat. Hieraan liggen zowel structurele als conjuncturele oorzaken ten grondslag: de 'natuurlijke' electorale vermoeidheid na 12 jaar regeren; een lastige wisseling van het partijleider- en mogelijk premierschap, en bovendien de vervanging van een alom gewaardeerd en gezaghebbend minister-president door een lijsttrekker met grote beeldvormingsproblemen; de precedentloze populistische aanval op de 'Haagse kaasstolp'. Maar men kan niet om de conclusie heen dat het verloop van de campagne en het optreden van de lijsttrekker ook zelfstandige factoren in de nederlaag zijn geweest.

In de electorale afkalving zijn drie cruciale momenten aan te wijzen:

1. de Van Gijzel-affaire (al op 27 november), die niet alleen imago-schade voor de lijsttrekker heeft opgeleverd, maar meer algemeen een onverwachte impact op het beeld van de (PvdA)politiek heeft gehad. Van Gijzel stond reeds bekend als de Bijlmerboy. Hij had het imago opgebouwd van een volksvertegenwoordiger die voor gewone burgers tegen de gevestigde instanties van georganiseerd Nederland in het krijt durfde te treden. Nu was hij het die als 'politieke' klokkenluider (in het voetspoor van Ad – schaduwboekhouding – Bos) in de bouwfraude-affaire een rol opeiste en in de beeldvorming wederom in het geweer kwam tegen 'oneerlijke' machinaties van instanties. Dat Melkert juist met dit Kamerlid tot een frontale aanvaring kwam, daarmee de NRC-bijlage van Gerard van Westerloo over de overmatige fractiediscipline (januari 2001) bevestigend en in de praktijk brengend, heeft hem als persoon weinig goed gedaan en de PvdA aanhang gekost, zoals tastbaar uit NIPO-peilingen kan worden opgemaakt. Als de Van Gijzel-affaire één ding laat zien, is dat hier sprake was van onvermogen om de rol van fractievoorzitter in te ruilen voor die van lijsttrekker.
2. Het tweede moment is het al genoemde debat van 6 maart. Deze zou een cesuur in de campagne betekenen. In de gemeenteraadscampagne was Melkerts strategie tamelijk offensief te noemen, op het terrein van de kwaliteit van de publieke sector (de gebruiker centraal tegenover de bureaucratie) en veiligheid/criminaliteit werden tal van voorstellen gelanceerd. Na 6 maart, na de winst van Fortuyn, en met name na de publicatie van diens boek *De puinhopen van paars* kwam de PvdA-campagne in het defensief. In plaats van de subtiele generationele stijlbreuk met paars en de PvdA van Kok, kwam nu het accent vol op de verdediging van paars te liggen. Tegen Pim Fortuyn die na zijn breuk met Leefbaar Nederland, als gevolg van een geruchtmakend interview op 9 maart in *de Volkskrant*, alleen met de Lijst Pim Fortuyn verder ging en tegen CDA-lijsttrekker Jan-Peter Balkenende die sprak van de noodzaak van een 'wederopbouw na paars'. Daardoorheen liep de nog altijd niet geheel opgehelderde val van het kabinet-Kok over het NIOD-rapport inzake Srebrenica. Was het kabinet ten prooi aan metaalmoeheid? Of waren het daadwerkelijk de persoonlijke gewetensbezwaren van Wim Kok, waarvan de integriteit boven elke twijfel verheven is, die een heel kabinet, met een tegenstribbelende minister van Buitenlandse Zaken en een voor de troepen uitlopende Milieu-minister, meekreeg in de rede dat de val van het kabinet moet worden opgevat als de knieval namens de internationale gemeenschap voor Srebrenica? Opmerkelijk blijft dat de kabinetsbreuk vrijwel totaal wegviel tegen het licht van de felle schijnwerpers van de door Fortuyn gedomineerde campagne.

Voor de landelijke PvdA-campagne kan men na de avond van 6 maart bijna stellen dat die er nooit meer echt aan te pas is gekomen. Men had geen antwoord op Fortuyn, noch inhoudelijk, noch communicatief. De PvdA-campagne maakte de indruk totaal geïmplodeerd te zijn: met een onder zijn eigen kunnen presterende lijsttrekker, met een – naar later is gebleken – campagne-team dat geteisterd werd door interne spanningen en conflicten; met een slecht functionerende campagne-organisatie. Tegen alle signalen in, en schijnbaar blind voor de nieuw ontstane situatie, bleef men kiezen voor de minister-presidentiële campagne rond Melkert. De beste illustratie daarvan was het verkiezingsaffiche, met daarop alleen het portret van Ad Melkert. Geen compensatie via een inhoudelijk leus of boodschap, niet eens de naam van Melkert prijkt erop. Het affiche leek bijna een provocatie tegen de publieke opinie te zijn. Er zijn berichten van partijafdelingen die weigerden dit in hun ogen ‘campagne-contraproductieve’ affiche op aanplakborden op te hangen.

Maar er was meer dan de lijsttrekker. Veel meer. De uitvoering en implementatie van de campagne-strategie hebben ook geleden onder grote onenigheid en spanning in het campagne-team, zo is de werkgroep gebleken. De verhoudingen in de Politieke Campagne Commissie, de PCC, zijn met name tussen partijvoorzitter en de overige campagne-veteranen (die vrijwel allen ook in 1994 het campagne-team bevolkten) nooit optimaal geweest. Dick Benschop, de staatssecretaris Europese Zaken was voorzitter van deze PCC; Ruud Koole werd, ook door hemzelf, op campagneterrein hiervoor nog te onervaren gevonden). Veel werd bilateraal en informeel, buiten de formeel eindverantwoordelijke voorzitter van het PvdA-bestuur om, besloten en bedisseld. Ruud Koole zelf speelde een ongelukkige rol door in een cruciale campagne-fase in een interview openlijk zijn twijfel uit te spreken over de media-attractiviteit van de PvdA-lijsttrekker.

Intern ontstonden er grote spanningen, toen na de gemeenteraadsverkiezingen van 6 maart Jan van Ingen Schenau, de oud-penningmeester en ooit beoogd campagnemanager geforceerd werd teruggehaald, dit onder protest van campagnemanager Jacques Monasch en partijvoorzitter Koole. Een twistappel die de gehele campagne zijn uitwerking zou hebben. Verder was er veel aan te merken op de campagne-organisatie: te veel jonge, onervaren stageaires die uiteindelijk meer geïnteresseerd bleken in de glamour van journalistiek en media, dan in de taaie organisatie van sprankelende campagne-activiteiten. Er werd uit de campagne-organisatie als een vergiet naar de pers gelekt, zo werd ons gemeld. Inhoudelijke verdeeldheid was er permanent over hoe op Fortuyn te reageren, vooral op het terrein van immigratie, islam en multiculturele integratie. ‘Rekkelijken’ stonden hier tegenover ‘preciezen’, en spontane uitingen stonden hier tegenover afgesproken strategieën en beleidslijnen. Zo waren de uitspraken van zowel Wim Kok als Ad Melkert (‘Nederland wordt wakker’) gedaan tegen de officieel afgesproken lijn om ‘niet te happen’ en geen moreel geladen uitspraken over Fortuyn (en daarmee zijn groeiende achterban) te doen, in.

Ad Melkert zelf bleek een extra-complicerende factor voor een geoliede campagne op te leveren, in die zin dat hij naar de mening van het campagne-team vasthield aan zijn eigen ondersteunende medewerkers uit de Tweede Kamerfractie, dit zeer tegen de zin van het campagne-team, die hierin – zie het debat van 6 maart – een groot campagnerisico zag. Verder was Melkert niet of nauwelijks te porren voor alternatieve campagnevormen, zoals townhall-meetings of andere sociale happenings buiten de gebaande paden van de partijorganisatie ter ‘verbreding van de Ad-campagne’.

Het belangrijkste was dit: de ‘masterstrategie’ – de fluwelen opvolging van Kok zonder al te grote wrijving met de erfenis van paars via een titanenstrijd met de VVD van Dijkstal – was

geheel in het luchtledige komen te hangen. Neem de Melkert-mantra 'is het ieder voor zich, of doen we het samen?' Die miste zijn doel volledig binnen de nieuwe door Pim Fortuyn geschapen context. Ontworpen voor de strijd tegen de VVD, met verwijzing naar de achterliggende tegenstellingen – liberalisme versus sociaaisme; individualisme versus solidariteit en private versus collectieve voorzieningen en arrangementen – kwam deze kern-campagne-boodschap nu, op zijn zachtst gezegd, niet bij de kiezers aan. De agenda van samenleving en media waren door de impact van de volksbeweging van Fortuyn inmiddels gefixeerd geraakt op het issue 'Nederland is vol', de slechte prestaties van de Nederlandse overheid op zorg-, veiligheids- en onderwijsgebied en de regenteske manier waarop burgers in het land bestuurd en gerepresenteerd worden..

De derde impuls voor afkalvende electorale steun is, dat is in al zijn tragiek genoegzaam bekend, de lafhartige moord op Pim Fortuyn op 6 mei met de nasleep daarvan: een grimmig politiek-psychologisch klimaat; een hetze tegen links en de afschuwelijke bedreigingen tegen Melkert en andere politici persoonlijk; de campagne-stop en de volks-emoities rondom de begrafenis. Uit onderzoek blijkt dat als gevolg van deze periode met zeer ongewone omstandigheden de al zwakke positie van de PvdA nog verder werd ondergraven. De uittocht richting CDA is er door versterkt. In de radeloosheid van die laatste fase van de campagne lukte het de PvdA absoluut niet een bron van stabiliteit en vertrouwen te zijn, een van de sterkste punten van de PvdA onder Kok. De grote zege van het CDA moet vooral hiermee in verband worden gebracht.

Opvallend is dat in vergelijking met andere partijen relatief veel voormalige PvdA-kiezers op 15 mei gewoon thuis zijn gebleven. Deze kiezers waren in verwarring, teleurgesteld in de PvdA, maar wilden niet op een andere partij stemmen.

Het resultaat. De verkiezingsuitslag op 15 mei pakte onvoorstelbaar desastreus uit. De paarse coalitie verloor niet minder dan 44 zetels. Nooit eerder verloor een coalitie zoveel zetels. De PvdA werd zo goed als gehalveerd en verloor 22 zetels (van 45 naar 23 zetels). De PvdA werd daarmee teruggebracht tot onder het niveau van de SDAP in de jaren twintig van de vorige eeuw! De VVD verloor 14 zetels, de Lijst Pim Fortuyn kwam met 26 zetels in de kamer en het CDA werd met 43 zetels veruit de grootste partij.

Beoordeling van campagne en strategie

Het is om te beginnen fair om te zeggen dat dit de meest surrealistische en bizarre verkiezingscampagne ooit in de Nederlandse politieke geschiedenis is geweest. Een politieke moord, moordaantijgingen, dreigementen, wederzijdse zwartmaking of 'demonisering', een grimmig politiek-psychologisch klimaat. Het is gemakkelijk achteraf over de actoren te oordelen en hun handelingen of juist gebrek aan handelen te veroordelen, zonder rekening te houden met de wel zeer specifieke omstandigheden die in de periode februari tot mei 2002 in Nederland hebben gegolden.

Verder kan men stellen dat ook een 'normale, te verwachten' verkiezingscampagne – zonder Pim Fortuyn, zonder Leefbaar Nederland en zonder de moord en de nasleep daarvan – voor de PvdA een uiterst lastige campagne zou zijn geweest. De moeilijkheidsfactoren: 12 jaar regeren; de vervanging van een alom gwaardeerde premier waardoor een 'kale PvdA' zonder Kok overbleef; het gedepolitiseerde klimaat als gevolg van het paarse links/rechtse monster-

verbond; de geslaagde sanering van overheidsfinanciën en massawerkloosheid en tegelijk een nog niet goed ingevulde 'post-saneringsagenda'.

Dit gezegd hebbend: er zijn ontegenzeggelijk vermijdbare fouten gemaakt ten aanzien van de exit-strategie uit paars, de politieke strategie en de campagne.

- er is te rigide vastgehouden aan een minister-presidentiële campagne rond Melkert (een kopie van de zeer sterk op Kok gerichte campagne van 1994), terwijl de kritiek op hem sterk toenam.
- de PvdA heeft geen of nauwelijks inhoudelijke punten weten aan te dragen in de campagne waar twijfelende voormalige kiezers een motief aan konden ontlenuen om de partij trouw te blijven.
- het gebrek aan charisma dat Melkert in de campagne parten zou gaan spelen (getuige de systematisch-lage uitslagen in de populariteitspolls) is volstrekt onvoldoende gecompenseerd, noch door het verkiezingsprogramma, noch door de kandidatenlijst, noch door campagne-creativiteit
- het 'masterplan' van de PvdA-campagnestrategen was redelijk doordacht, maar in het oog springen ook: de interne PvdA-gerichtheid, het primaat van risicobeheersing en de zwakke politiek-inhoudelijke dimensie. Aanvankelijk was de PvdA voorbereid op een titanenstrijd met de VVD van Dijkstal om de grootste partij. De kern-preoccupatie was echter intern gericht: men was vooral gespist op PvdA-campagnerisico's, met name de verhouding tussen Kok en Melkert (het Brinkman-syndroom), en minder op de politieke tegenstanders. Men opteerde voor een vernieuwing en verandering op kousenvoeten, een beheerspolitieke overgang. De leiderschapswisseling in de PvdA stond daardoor vooral in het teken van continuïteit met Kok. Geen grote inhoudelijke afstand tussen Melkert en Kok, tussen Melkert en Paars, maar beoogd was een subtiele stijlbreuk in termen van generatie en stijl. Men dient zich serieus af te vragen of de casting van Ad Melkert van begin af aan wel bij dit scenario paste. Stond het imago van Melkert niet volstrekt haaks op de gewenste niet-Haagse, niet-bestuurlijke menselijke stijl?
- De positie ten aanzien van de paarse coalities was uiterst ambivalent en onbestemd en uiteindelijk niet haalbaar: geen van de paarse partijen koos de paarse erfenis tot inzet van de verkiezingen, maar geen van de coalitiegenoten nam er ook werkelijk afstand van of koos voor een nieuwe koers. Met deze ambivalentie en met het fluwelen PvdA-opvolgsscenario had men het klimaat van depolitisering – dat een normaal product is van 'grote' coalities tussen links/rechts-antipoden – totaal onderschat en niet geproblematiseerd. Zoals de VVD het klassieke gevaar van de verwaarloosde rechtervleugel totaal heeft onderschat (ondanks eerdere waarschuwingen van Frits Korthals Altes en de afdekkende werking van Bolkestein onder Paars 1 in dit opzicht). Het zijn met name deze onderschattingen geweest die de ruimte voor Pim Fortuyn hebben geopend.
- Daar moet nog een fatale onderschatting aan worden toegevoegd, die van het 'multicultureel onbehagen' onder de Nederlandse bevolking (zie daarover meer in hoofdstuk 3). Depolitisering en 'politieke correctheid' baarden de populistische volksbeweging van Pim Fortuyn en deze creëerde andere politieke omgangsvormen. De verkiezingscampagne werd totaal op zijn kop gezet door het establishment frame ('wij tegen de gevestigde politiek-journalistieke, zogenaamd politiek-correcte orde'). Door dit in Nederland niet eerder vertoonde populistische offensief werd de PvdA – toch al een 'kale PvdA' zonder premierbonus en de persoon van Kok – onder druk gezet op zijn Achilleshielen: de multiculturele samenleving (de spijtzwam tussen de 'materialistische' en 'post-materialistische' PvdA-aanhang) en het imago van een bestuursregenteske machtspartij. Tegen dit alles is de PvdA, is

de PvdA-lijsttrekker en zijn de in 1994 en 1998 nog redelijk succesvolle campagne-professionals, niet opgewassen geweest. Integendeel.

- Na de komst van Pim Fortuyn op het politieke toneel, zat men in zijn maag met het campagne-masterplan, de wrijvingsloze vervanging van Wim Kok door Ad Melkert in het Catshuis. Het spel werd uiteindelijk on-Haags gespeeld. Pim Fortuyn had, onder luide aanmoedigingen van media en bevolking, de Haagse kaasstolp opgelicht en aan diggelen geslagen en er een Soundmixshow voor in de plaats gezet. In de fraaie bewoordingen van Gerard van Westerloo: Melkert was 'op eigen Haags terrein, onder zijn eigen Haagse concurrenten, in hun eigen Haagse taal, zonder twijfel de slimste, de snelste en de meest gewiekste. (...) Melkert is de politicus onder de politici, de Haagse vakman onder de Haagse vakmannen. Dat hoeft geen bezwaar te zijn, maar dat is het wel nu er uit het niets een lange kale man is opgestaan die frontaal de aanval heeft geopend, uitgerekend op de Haagse vakmannen'. (Van Westerloo, p.39/56).

2. DE PvdA MET ZICHZELF IN DE KNOOP:

STRUCTURELE GEBREKEN EN KARAKTERISTIEKEN

Naar de smaak van de werkgroep zijn het vooral vier zaken geweest die de PvdA in meer structurele zin zijn opgebroken bij de moeizame strategie-bepaling ten aanzien van de paarse regeringscoalities en bij de campagne. Het gaat dan om dieperliggende karaktertrekken die schuilgaan achter de vertrouwensbreuk tussen de PvdA en de kiezers en achter de niet optimale conditie van de PvdA.

Om het kort en krachtig te zeggen; het gebrek aan overtuigingskracht van de PvdA in de verkiezingscampagne vindt zijn oorsprong in de periode daarvoor: in programmatische onzekerheid; in een halfhartige en gestokte modernisering; in een onopgelost representatievraagstuk; in een sterk door controlepolitiek gekenmerkte bestuursstijl, in een gebrek aan maatschappelijke antennes en voelhorens. Daardoor is de electorale positie van de PvdA ondermijnd; de laatste campagne heeft die ondermijning eerder bevestigd dan gekeerd.

We onderscheiden vier karakteristieken, als gevolg waarvan de PvdA min of meer met zichzelf in de knoop zit:

- a. de PvdA als gesloten bestuurderspartij
- b. de PvdA als campagnepartij
- c. de PvdA als partij van wie? (het representatievraagstuk)
- d. de PvdA als programmatisch onzekere en verdeelde partij

De gesloten bestuurderspartij

Eén van de structurele problemen waarmee de PvdA worstelt, is haar sterk intern-bestuurlijke gerichtheid. Ze staat daarin niet alleen, noch gaat het om een niet eerder gesignaleerd verschijnsel. Er loopt een rechte lijn van de gemeenteraadsverkiezingen van 1990 en 1994 ('de wijken in', zoals toen al werd geroepen op verwijten dat de PvdA zich zou hebben opgesloten in geblindeerde stadhuizen) naar de Tweede Kamer-verkiezingen van 2002. De PvdA lag als grootste partij en als langdurige regeringspartij meer onder vuur van de Fortuynistische verwijten van regentendom en gebrek aan democratische bestuursstijl dan de andere partijen. De PvdA werd bij uitstek de drager van paars in zijn gedaante van arrogante regenten-oligarchie. Dit mag dan een nogal overdreven beeld zijn, de kritiek verwijst wel naar zeer reële problemen. Eigenlijk treft de PvdA drie verwijten. Ten eerste gaat het om het controlesysteem van de interne partijverhoudingen, gericht op machtsbehoud in het centrum van de macht. De partijpolitieke regie verhuisde naar de smalle top aan het Binnenhof, ten koste van PvdA-bestuur en de Kamerleden. Beheersing van besluitvorming in het parlement en in de partij wordt noodzakelijk geacht, mede in het felle licht van de media en de campagne-logica. De argusogen van pers en tv speuren steeds naar meningsverschillen; die dienen dus bedekt en afgedekt te worden. Media vereisen bovendien snelheid en eenduidigheid van optreden, hetgeen haaks staat op discussie en reflectie. Debat wordt geschuwd en naar de marge geduwd.

Symbolisch voor deze sfeer van debat-angst en intellectueel conformisme is de fractiediscipline, zoals beschreven door Gerard van Westerloo in de NRC Handelsblad-bijlage 'De Melkert methode'. Een portret van PvdA-monisme en controlepolitiek door de partijleiding in zijn meest beklemmende en sfeerbedervende gedaante. Zo ook zijn er voorbeelden bekend van bewindslieden die met alle macht 'eigen' Kamerleden ervan hebben weerhouden Kamervragen op gevoelige terreinen te stellen. In te veel opzichten was de PvdA bezig, na 12 jaar regeermacht, in een machtscultuur à la het oude CDA te vervallen ('We run this country'). In de tweede plaats gaat het dan ook om de proliferatie van partijgenoten in het openbaar bestuur, om het imago van de Partij van de Almacht (Mark Kranenburg). Niet ontkend kan worden dat de PvdA goed thuis is in openbaar bestuur en collectieve sector. Er is daar soms sprake van oververtegenwoordiging en een politiek van bevriende benoemingen. Als verzachtende omstandigheid mag gelden, dat 'liberaal' talent zich vooral aangetrokken voelt tot bedrijfsleven en marktsector en sociaal-democratisch talent voor de publieke sector. (Dat zou best wat meer in balans mogen komen, overigens). Meer in het algemeen neemt het verzet in de samenleving tegen (partij)politieke benoemingen toe. Dat aan de ene kant de maatschappelijke betekenis en verankering van politieke partijen is afgenomen, terwijl tegelijkertijd de functie als toegangspoort tot bestuurlijke functies is versterkt is een paradox waar veel kiezers zich, terecht, ongemakkelijk bij voelen.

In de derde plaats verloor de PvdA onder de Haagse 'kaasstolp', uiteindelijk door Fortuyn opgetild, het dagelijks contact met de samenleving. Zowel haar afstand tot de 'gewone kiezer' (in het bijzonder de *lower middle class* in de grote steden en aangrenzende gebieden) en tot de intelligentsia nam toe. De PvdA raakte steeds meer aangewezen op politici die op het Binnenhof uitstekend de weg weten (met alle voordelen van dien), maar daarbuiten veel minder.

Ad Melkert belichaamde dit type politicus bij uitstek. Wie hem persoonlijk verantwoordelijk maakt voor de verkiezingsnederlaag van de PvdA, vergeet niet alleen dat hij in december 2001 unaniem verkozen werd, maar ook dat een intern-Haagse gerichtheid de hele PvdA kenmerkt – en niet alleen haar lijsttrekker.

De geslotenheid van de partij komt op allerlei manieren tot uitdrukking. Zo is er te weinig oog geweest voor de opkomst en agenda van de lokale partijen. Dat loopt parallel aan het gegeven dat er intern te weinig oog is voor de werkelijkheid van de lokale politiek. Meer in het algemeen is er bij PvdA-politici en –bestuurders weinig gevoel voor de kloof tussen technocratische 'beleidswerkelijkheid' en 'alledaagse werkelijkheid', met als sprekend voorbeeld 'de goede bedoelingen en funeste gevolgen' van het PvdA-onderwijsbeleid (van schaalvergroting tot studiehuis).

Arrogantie van de macht – resistentie voor kritische signalen van 'beleids-slachtoffers' – is een aantijging die zowel de PvdA lokaal als nationaal veelvuldig treft. Politiek is ook 'gezaghebbend nee kunnen zeggen', maar daarbij hoort een open attitude en communicatie gericht op verantwoording en maatschappelijke coalitievorming. Daaraan ontbreekt het vaak, om te beginnen in de eigen partijorganisatie, waar gewone partijleden en gewone gemeenteraadsleden op grote afstand worden gehouden van de daadwerkelijke politiek-bureaucratische besluitvormingscircuits.

Verder komt het karakter van de gesloten en intern-gerichte bestuurderspartij sterk naar voren in 'het alles centraal willen regelen'. Die geslotenheid die men ook op lokaal niveau kan aantreffen, wordt vooral versterkt als gevolg van regeringsdeelname (het dualisme-probleem). 'In twaalf jaar meeregeren is de PvdA veel van haar interne openheid, debatcultuur en interne democratie kwijtgeraakt' (Joop van den Berg).

De campagnepartij

De PvdA is in de afgelopen periode niet alleen een bestuurderspartij maar ook een campagnepartij geworden: een partij waarin de financiële en personele middelen geconcentreerd gericht worden op de verkiezingscampagnes; waarin campagnes worden beschouwd als het ultieme contact met de kiezer annex burger, liefst in focusgroepen bijeen; en waarin verkiezingscampagnes worden gezien als enig overgebleven functie van de partijorganisatie (de partij als kiesvereniging).

Dit verklaart voor een deel de kleurloosheid van de PvdA. In een bestuurderspartij worden geprononceerde standpunten al gauw als een blok aan het been ervaren, hetzelfde geldt voor de gepersonaliseerde, media-gefixeerde campagnepartij die de PvdA in de jaren negentig is geworden – en wel des te meer naarmate de ster van Wim Kok als premier rees en de PvdA zich, onder leiding van deskundige campagnemakers, van geavanceerde campagnetechnieken ging bedienen. Focusgroepen, a-selectieve steekproeven van burgers, werden de ‘ogen en oren’ van de partijtop en zijn adviseurs. Deze vervingen meer alledaagse maatschappelijke signalen van burgers, debat-uitingen vanuit de civil society en de partij.

De PvdA heeft, zowel in 1994 (toen een totale electorale afgang nog net werd afgewend) als in 1998 (toen de ‘premier-bonus’ adequaat werd geïncasseerd) profijt getrokken van haar status als campagnepartij. Maar wat destijds een voordeel was, sloeg, toen de omstandigheden veranderden en de ‘Kok-partij’ zonder Kok verder moest, in zijn tegendeel om. De angst om de kiezer voor het hoofd te stoten, kreeg de overhand; campagne voeren ging in steeds meer gevallen betekenen: de standpunten van je tegenstander overnemen, zodat je daarvan geen last meer hebt (de immuniserings of koekoeksstrategie). Ook werd er steeds meer een apolitieke programmatisch-neutrale ‘campagnetaal’ ontwikkeld: de taal van de politieke allemansvriend. De logica van mediacampagnes en de logica van partijpolitiek en regeringspolitiek gingen aldus steeds meer met elkaar botsen, met het risico van ongelooftwaardigheid en hypocrisie.

Het verklaart de wonderbaarlijke vermenigvuldiging van taboes in de PvdA (van de hypotheekrenteaftrek tot immigratie en integratie); de zwalkende positie van de PvdA op terreinen als de staatsschuld en de criminaliteitsbestrijding; en de algemene sfeer van malaise die er, als het om het vrije debat gaat, in de PvdA is komen te hangen.

Overigens, niet alleen campagne-overwegingen van machtsbehoud, maar ook gevestigde belangen aan de ‘basis’ van de partij hebben aan debatvermijding en taboe-vorming bijgedragen, bijvoorbeeld ten aanzien van het vraagstuk van de multiculturele samenleving: amendementen in partijbesturen en op congressen verwijderden problematiserende passages op basis van ‘politiek-correcte’ argumenten. Soortgelijke voorbeelden werden recent door het kamerlid Van Heemst in *Trouw* genoteerd voor de gang van zaken in de Tweede Kamerfractie van de PvdA.

De PvdA als puur op de persoon van de lijsttrekker gerichte campagnepartij heeft zichzelf in de voet geschoten. De campagne van 2002 heeft op dramatische wijze laten zien hoezeer de campagne-professionals in het isolement van de war room kunnen mistasten. Overigens betekent kritiek op de campagnepartij noch een ontkenning van de mediasamenleving die de westerse wereld in toenemende mate is geworden, noch een pleidooi voor een simpele terugkeer naar de democratische ledenpartij (zie het interview met de Iers/Nederlandse politicoloog Peter Mair in het collega-rapport). Wel is het tijd om de fixatie op verkiezingscampagnes los te laten, ten gunste van systematische maatschappelijke verkenningen; veldwerk onder kiezers in buurten, steden en op het platteland; een programmatisch debat over brandende maatschappelijke kwesties met inschakeling van maatschappelijke organisaties, allereerste burger-initiatieven en dwars door alle generaties heen.

Partij van wie?

De PvdA staat als gevolg van de maatschappelijke ontwikkelingen niet alleen voor de vraag welke programmatische vernieuwing zij op basis van haar beginselen voorstaat, maar ook welke belangen zij wenst te (blijven) representeren en verzoenen? Wat is, met andere woorden, de sociologische basis van de sociaal-democratie van de 21e-eeuw? Welke groepen wil zij representeren?

Al sinds haar oprichting beoogt de Partij van de Arbeid een electorale coalitie bijeen te brengen van arbeiders- en middenklasse, van hen die een weg te gaan hebben in emancipatie naar volwaardig burgerschap en te maken hebben met achterstand of achterstelling, en hen die vanuit een meer comfortabele positie de sociaal-democratie steunen, uit solidariteit met anderen, op basis van humanistisch of religieus geïnspireerde ethische gezindheid, of uit welbegrepen eigenbelang, omdat zij bijvoorbeeld van de PvdA een goed beheer van de publieke voorzieningen verwachten. De sociologische verbindingen tussen partij en electorale achterban zijn al sinds de jaren zeventig van de vorige eeuw losser geworden. De 'natuurlijke' achterban van de PvdA is gefragmenteerd geraakt: grote delen van de traditionele arbeidersklasse zijn deel geworden van een brede Nederlandse middenklasse; de PvdA is na de jaren zeventig in tal van opzichten een 'partij van de collectieve sector' geworden, voor leraren, verpleegsters en ambtenaren; en nieuwe groepen hebben zich aangediend, met name als gevolg van immigratie. De toegenomen heterogeniteit van wat de PvdA als haar electorale achterban wil beschouwen vormt een voedingsbodem voor uiteenlopende en moeilijk te verenigen belangen. Oude volksbuurten naast nieuwe kenniswerkers, traditionele intelligentsia en migranten. Uit angst groepen uit haar electoraat van zich te vervreemden heeft zij de toegenomen wrijving ertussen verdrongen.

Wie de PvdA representeert en wil representeren is één van de klemmende vragen na de verkiezingen van mei 2002. De modernisering van de sociaal-democratie in Europa (derde weg/*Neue Mitte*) is een bewuste poging geweest verder door te breken naar het sociologische midden, inclusief werkenden in bedrijfsleven en marktsector. Tegelijkertijd heeft de sociaal-democratie ook de restanten van de oude arbeidersklasse, en in meer algemene zin zij die aan de onderkant van de arbeidsmarkt werken tot haar achterban gerekend, immigranten en autochtone Nederlanders. Zij is er niet in geslaagd deze uiteenlopende groepen tegelijkertijd op geloofwaardige wijze te representeren, maar heeft dit vraagstuk onvoldoende onderkend. Immigratie en integratie zijn daarbij de slijtende thema's geworden. Volgens een onderzoek van het bureau 'Motivaction' gaat het bij de uitslag van 15 mei om een rechts georiënteerde opstand van de behoudende massa tegen de complexe, multiculturele samenleving. Die nieuwe maatschappelijke scheidslijn loopt tussen, zeg maar, SBS-kijkers en het publiek van Nederland 3. Een soortgelijke stelling wordt verdedigd door Hendrik-Jan Schoo, die spreekt van een nieuwe klassenstrijd en een *Kulturkampf* (*de Volkskrant*, 7-9-2002).

Zie daar het nieuwe representatie-dilemma voor de sociaal-democratie, inclusief het vraagstuk van de multiculturele samenleving en al hetgeen daar in en op geprojecteerd wordt. Mogelijk heeft de verkiezingsuitslag van 15 mei een meer structurele ontwikkeling in het electoraat aan de oppervlakte gebracht die de sociaal-democratie voor langere tijd parten zal spelen: het zou wel eens zo kunnen zijn dat het voor links, de PvdA voorop, moeilijker is geworden om succesvolle en robuuste allianties te smeden tussen laagopgeleiden en hoogopgeleiden, armen en rijken, middenklasse en minder geprivilegieerde groepen – van autochtone en allochtone herkomst.

Op lokaal niveau, het maatschappelijk laboratorium voor de PvdA bij uitstek, is het nog niet

goed gelukt om die allianties te smeden. Voor een belangrijk deel heeft dit te maken met het feit dat lokale PvdA-bestuurders, net als de hele partij, in verwarring waren over de vraag voor welke groepen ze dienden op te komen. De toestroom van nieuwkomers komt vooral terecht in stadswijken waar veel van de traditionele achterban van de PvdA woont of woonde. Onveiligheid manifesteert zich eveneens als eerste in die wijken. En ook het probleem van zwarte scholen is daar pregnant aanwezig. Allemaal geen nieuwe problemen, maar wel problemen waar veel lokale PvdA-wethouders geen oplossing voor vonden.

De PvdA heeft een groot probleem met het zijn van een ware volkspartij. In haar dominante bestuurscultuur en intellectuelen-debatcultuur is geen plaats, aandacht en respect voor de laagopgeleide achterban. Vaak ouderen met een groot rood verleden, vakbeweging e.d. die zich door de PvdA in de steek gelaten voelen, veronachtzaamd en genegeerd. Zij hebben niet zelden een wrok ontwikkeld tegen de partij door grootschalige bestuurlijke interventies in hun leefwereld. Hun volkstuinen worden afgepakt, hun huis gesloopt, met docterandussen-excuses als 'noodzakelijke herstructurering van de voorraad'.

Plaatselijke huurdersverenigingen staan wel garant voor de nodige aandacht en maken zich deelgenoot van hun problemen, maar – zoals in het Rotterdamse IJsselmonde – zo'n huurdersvereniging is nu een lokale politieke partij met 6 zetels in de raad.

Het gaat hier om een belangrijk vraagstuk: de representatie van en communicatie met lageropgeleiden (we realiseren ons uiteraard dat dit rapport zelf, qua taal en toon, in dat opzicht nu precies een voorbeeld van het probleem is!)

Een programmatisch onzekere partij

De transformatie van de PvdA in een intern-gerichte bestuurderspartij annex ultra-voorzichtige campagnepartij, en de dilemma's rondom het representatievraagstuk zijn echter niet goed te verklaren zonder een andere, minstens zo belangrijke ontwikkeling in de beschouwing te betrekken: de algemene programmatische problemen waarmee de PvdA eigenlijk al sinds de jaren tachtig worstelt. De weg terug naar het politieke midden die Kok in het begin van zijn politieke carrière insloeg (en die de PvdA uit haar 'eeuwige' oppositierol bevrijdde), heeft uiteindelijk niet tot een vernieuwd, overtuigend hervormingsprogramma geleid, maar de sociaal-democratie in een soort 'verdwintruc' doen belanden.

Er is sprake geweest van een gestokt vernieuwingsdebat na de plotselinge regeringsdeelname in 1989. Op het vlak van de activerende verzorgingsstaat (*empowerment*, rechten/plichten) en werkgelegenheidspolitiek (de poldervariant van de Derde Weg, het PvdA-rapport *Niemand aan de kant*) is zonder twijfel programmatische vernieuwing bereikt (voor een deel de verklaring voor het élan onder Paars 1). Vervolgens zijn in de luwte van de kabinetten-Kok noodzakelijke koersdebatten over programmatische modernisering achterwege gebleven. Paars 2, en de PvdA daarbinnen, had een niet goed ontwikkelde 'post-saneringsagenda'. Dit type programmatisch tekort is de grondoorzaak van het gebrek aan overtuigingskracht en *sense of direction* dat de PvdA uitstraalt.

3. HET PROGRAMMATISCH TEKORT

In de tweede helft van de jaren tachtig drong het tot de Partij van de Arbeid door dat de wereld om haar heen zodanig was veranderd, dat een fundamentele heroriëntatie noodzakelijk was geworden. De maatschappelijke trends (individualisering; mondialisering; technologische ontwikkelingen) die onze samenleving in de afgelopen periode diepgaand hebben beïnvloed vormden toen de grondstof voor sociaal-democratische herbezinning. Basis hiervan was het programmatisch vernieuwingsrapport *Schuivende Panelen*. Het debat over de actualisering van uitgangspunten, koers en maatschappelijke positie van de Partij van de Arbeid eindigde onbeslist. In de veelheid van opinies was het moeilijk een nieuwe richting te ontwaren. De regeringsdeelname in 1989 maakte een abrupt einde aan deze programmatische discussie. De harde economische realiteit van het begin van de jaren negentig dwong onaangename keuzes af.

Onder druk van de regeringsverantwoordelijkheid werd vernieuwing c.q. aanpassing van het sociaal-democratisch gedachtegoed onvermijdelijk. Vooruitlopend op de modernisering van de verzorgingsstaat onder het 'Derde Weg'-label van Blair zette de PvdA een koers in die later door Frank Vandenbroucke in zijn *Den Uyl-lezing* is omschreven als de 'actieve welvaartsstaat'. Centrale elementen daarin vormden een activerend arbeidsmarktbeleid, aanpassingen in het sociale zekerheidsstelsel en een nieuwe balans tussen rechten en plichten, of beter: een nieuw fundament van incentives. De PvdA ging andere sociaal-democratische partijen in dit opzicht voor (Clinton: 'You were first, Wim'). De PvdA is er in de jaren negentig (overigens met hulp van anderen) in geslaagd om een effectief werkgelegenheidsbeleid van de grond te krijgen en om de flexibiliteit van de arbeidsmarkt te bevorderen, zonder tot vergaande ingrepen in de hoogte van minimumloon en minimum-uitkeringen over te gaan – en zonder de overleg-economie onklaar te maken. Ze heeft de VVD op dit terrein een herziening van haar programma richting poldermodel afgedwongen en zich terecht van de slogan 'sterk en sociaal' bediend. Het werkgelegenheidsresultaat is mede op het conto van dit beleid te schrijven en vormde de kern van het succes van het eerste paarse kabinet.

De verdere noodzakelijke programmatische vernieuwing van de Partij van de Arbeid is gestagneerd. Na de sanering van de verzorgingsstaat volgde geen post-saneringsagenda voor hervorming van de publieke sector, institutionele hervormingen in de Europese Unie of een nieuwe milieupolitiek. Op veel terreinen heeft de sociaal-democratie zich in het defensief laten dringen (en wel door diezelfde VVD) – zoals op het gebied van de belastingpolitiek en het privatiseringsbeleid. In andere opzichten verviel ze in overmatig sturend en bureaucratisch gedrag (zoals op onderwijsgebied) of verloor ze sterk aan profiel – niet in de laatste plaats op terreinen waaraan ze lange tijd mede haar sociaal-democratische identiteit ontleende, zoals de democratisering van staat en maatschappij; internationale solidariteit en cultuurpolitiek. In het algemeen is ze verregaand meegegaan met de tendens tot depolitisering (resp. liberale re-ideologisering), in plaats van beginselpolitiek te combineren met nieuwe, op sterk veranderde maatschappelijke omstandigheden toegesneden instrumenten. De oorzaak daarvoor is in belangrijke mate gelegen in het gebrek aan gemeenschappelijk

gedeelde opvattingen; aan een pluraliteit van meningen die niet door een gezamenlijke *sense of direction* worden gebonden. Deze verdeeldheid uit zich niet zozeer in duidelijk afgebakende tegenstellingen of vleugels binnen de PvdA, maar eerder in een diffuus program met weinig consistentie. Illustratief zijn in dit verband de pogingen om tot een nieuw beginselprogramma te komen. Sinds de formele opdracht van het PvdA-congres om het program van 1977 te herzien is bijna een decennium verstreken voordat een tekst werd gepresenteerd. De commissie die *De rode draden van de sociaal-democratie* opstelde bleek intern sterk verdeeld. Het uiteindelijke resultaat kon noch een minderheid van de commissie, noch het congres bekoeren. Het stuk werd te weinig markant en onderscheidend bevonden; tot een nieuwe tekst is het nog niet gekomen. Ondertussen blijven de meningen binnen de PvdA uiteenlopen over de vraag óf er überhaupt nieuwe beginselen kunnen of moeten worden ontworpen. De leiding van de PvdA heeft zich met het beginselenproject nooit sterk geëngageerd.

Achter een onduidelijke, fletse opstelling blijken vergaande meningsverschillen schuil te gaan. De verschillen van opvatting over centrale politieke vraagstukken zijn niet op een productieve manier tot nieuwe eenheid gesmeed, maar zijn naast elkaar blijven staan. Dat geldt bijvoorbeeld voor de privatisering van nutsbedrijven. Sociaal-liberalen, die een sterk instrumentele visie hebben op de keuze voor markt of staat ('het maakt niet uit door wie het gebeurt, als het maar efficiënt gebeurt') staan tegenover 'ouderwetse' sociaal-democraten, die juist sterk hechten aan van overheidswege gefinancierde en georganiseerde, voor iedereen toegankelijke voorzieningen – niet alleen omdat dat de beste kwaliteit oplevert, maar ook omdat het de maatschappelijke samenhang bevordert als alle burgers het gebruik van bepaalde voorzieningen delen.

We raken hier aan het dilemma *brede collectieve sector versus eigen bijdragen of hogere belastingen*. De PvdA maakt zich sterk voor een brede en toegankelijke collectieve sector. De redenering is dat het politieke draagvlak voor collectieve voorzieningen alleen in stand kan worden gehouden door breed toegankelijke voorzieningen waar niet alleen de kansarmen van profiteren maar ook de middenklasse. Echter bij huidige budgetten kan de PvdA weinig doen om het niveau en de kwaliteit van de collectieve sector op het door haar gewenste peil te brengen. De PvdA wordt bij de huidige budgetten hoeder van een weliswaar breed toegankelijke maar eveneens sjofele en tekortschietende publieke sector.

Nu zijn er twee oplossingen om het budget voor de collectieve voorzieningen te vergroten: eigen bijdragen (bijvoorbeeld in de zorg of het onderwijs) of belastingverhoging. Eigen bijdragen worden door de PvdA in het algemeen afgewezen vanwege gevaar voor 'tweedeling'. Het politieke draagvlak van middenklasse om mee te betalen aan collectieve voorzieningen vermindert als ze teveel zelf moet betalen. Echter, in belastingverhoging schuilt precies hetzelfde gevaar. Het politieke draagvlak voor collectieve voorzieningen versmalt ook als de middengroepen teveel belasting moeten betalen. Hoe moet de PvdA met haar ambitie voor een kwalitatief hoogwaardige, brede en toegankelijke collectieve sector omgaan als daardoor het politieke gevaar dreigt dat de middenklasse zich linksom (belastingverhoging) of rechtsom (eigen bijdragen) afkeert van de publieke zaak?

Een ander dilemma betreft het vraagstuk van *individuele vrijheid versus collectieve solidariteit*. De PvdA zit op veel inhoudelijke terreinen gevangen in het dilemma tussen toenemende behoefte aan individuele vrijheid van burgers en het organiseren van solidariteit voor collectieve voorzieningen. Individualisering en emancipatie van burgers kunnen op gespannen voet komen te staan met een overheid die een weinig gedifferentieerd pakket publieke goederen en diensten aanbiedt. Het politieke draagvlak voor een brede en toegankelijke publieke sector is bovendien lastiger te organiseren als het onderscheid tussen wie betaalt en wie prof-

iteert van publieke voorzieningen scherper wordt. Het sociaal-democratisch compromis tussen kansarmen en de middenklasse die inmiddels een gebrek aan kwaliteit in de publieke sector ervaart en zaken op eigen houtje wil regelen, komt daardoor onder druk te staan. De Partij van de Arbeid weet niet goed raad met dit dilemma. Terwijl sommigen krachtig pleiten voor consumentensoevereiniteit als nieuw sociaal-democratisch uitgangspunt ('de burger centraal') en de ruimte voor eigen bijdragen in zorg en onderwijs sterk willen vergroten, menen anderen dat uitgangspunten van solidariteit en publieke verantwoordelijkheid zich daar tegen verzetten. Zij vrezen dat anders onvermijdelijk een tweedeling in het voorzieningenniveau zal optreden en verzetten zich daarom tegen het Robin Hood-principe.

Of neem een ander voorbeeld: *kansengelijkheid* en *uitkomstgelijkheid*. Het gelijkheidsideaal wordt door de PvdA soms tot dogma verheven waardoor de PvdA bijna per definitie niet kan inspelen op maatschappelijke veranderingen. Dit komt bijvoorbeeld tot uitdrukking in de intrinsieke neiging om alles centralistisch te willen regelen en organiseren. Decentralisatie zou 'rechtsongelijkheid' in de hand werken, terwijl decentralisatie en de daarmee gepaard gaande 'ongelijkheid' noodzakelijk is om in te spelen op veranderende behoeften van mensen in verschillende omstandigheden. De PvdA is ook hier sterk intern verdeeld. Dezelfde vorm van egalitarisme treffen we aan bij het aanbod van publieke diensten, zoals in het onderwijs. Iedere leerling moet in beginsel hetzelfde onderwijs volgen. Maar kansen voor zwakkere leerlingen worden gemist omdat het speciaal onderwijs is afgeschaft. Talentvolle studenten worden kansen ontnomen gezien het verzet tegen topmasters. Gelijkheid van kansen wordt ondergeschikt gemaakt aan het streven naar gelijkheid van onderwijsuitkomsten en de vraag is of dat de oorspronkelijke bedoeling was.

Meer in het algemeen is de PvdA geneigd om iedere beleidsverandering te vermengen met inkomenspolitiek ongeacht wat de doelstellingen zijn van die beleidswijziging. De PvdA lijkt in sommige opzichten dus niet in staat om helder te definiëren wat de doelen en de middelen van haar beleid zijn.

Immigratie en integratie

Of neem – een laatste en veel uitvoeriger voorbeeld – het vraagstuk van immigratie en integratie. In tegenstelling tot wat men geneigd is te denken zijn deze vraagstukken niet gemakkelijk in te passen in het burgerschapsbegrip van de sociaal-democratie. Bij hun streven naar een dergelijk volwaardig burgerschap voor iedereen stoten sociaal-democraten namelijk op de vragen wat dit burgerschap precies inhoudt en tot welk soort gemeenschap de burgers eigenlijk behoren.

Vanouds zijn sociaal-democraten geneigd deze vragen te beantwoorden langs sociaal-economische, rechtsstatelijke en politiek-democratische lijnen: de gemeenschap waartoe burgers behoren wordt bepaald door de constitutionele grenzen. Daaraan ontleen zij politieke rechten en verantwoordelijkheden. Zij worden beschermd door een rechtsstaat die rechten en plichten met zich mee brengt. Hun burgerschap kunnen zij pas waarlijk uitoefenen als zij daartoe ook in sociaal-economische zin voldoende kansen krijgen op ontwikkeling en ontplooiing. Vooral dit laatste element heeft in de sociaal-democratische traditie altijd zwaar gewogen. Een meer culturele benadering in het gemeenschapsdenken is in de Nederlandse sociaal-democratie niet sterk ontwikkeld.

Het vraagstuk van burgerschap en gemeenschap heeft aan scherpte gewonnen door de komst van groepen immigranten die in politieke en culturele traditie ver af staan van de

Nederlandse maatschappij. Vormt deze politieke en culturele afstand een probleem? Volgens sommigen niet. Bij hen overheerst de opvatting dat het politieke burgerschap (deelgenoot zijn aan de Nederlandse constitutionele orde) en/of het sociaal-economisch burgerschap (volwaardig deel kunnen nemen aan de welvaartsontwikkeling) voldoende voorwaarden vormen voor inburgering en integratie van immigranten. (De Beer) Volgens anderen zijn deze voorwaarden misschien wel noodzakelijk, maar niet meer voldoende voor de integratie van nieuwkomers uit veraf gelegen culturen en dwingt de immigratie van de afgelopen decennia tot een nieuwe definiëring van gemeenschap en tot nieuwe gemeenschapsvorming. Zij menen dat de culturele factor van groot belang is voor een succesvolle inburgering.

De politieke uitgangspunten van de sociaal-democratie bieden daarbij echter geen eenduidig houvast en leiden daarom tot zeer uiteenlopende opvattingen, variërend van het streven naar assimilatie tot een sterk multiculturalisme. Het spectrum aan gezichtspunten binnen de Partij van de Arbeid is daarom wel erg breed en onbepaald. De projectgroep Wisselwerking van de PvdA, onder leiding van Ed van Thijn, heeft in een tweetal rapporten een lans gebroken voor het bevorderen van interculturaliteit, dat wil zeggen: het actief stimuleren dat mensen elkaars verscheidenheid leren begrijpen, aanvaarden en waarderen. De rapporten van de projectgroep bepleiten interactie tussen mensen uit verschillende culturen en ontmoeting van de verschillende culturele groepen.

Daar tegenover hebben anderen juist de nadruk gelegd op de remmende werking die de culturele achtergrond van sommige groepen immigranten op succesvolle integratie heeft. Zij zien de diversiteit niet als een *asset*, maar als een *liability* voor de Nederlandse samenleving en bepleiten daarom een verdergaande acculturalisatie, in plaats van de door de commissie Wisselwerking voorgestane interculturalisatie. Een krachtige klarenstoot in die richting gaf Paul Scheffer in een essay met de onheilspellende titel *Het multiculturele drama*. Daarin luidde hij de noodklok over de zijns inziens gebrekkige integratie van immigranten in de Nederlandse samenleving en betoonde hij zich een voorstander van een meer cultureel gerichte inburgering als voorwaarde voor succesvolle integratie. De Nederlandse elite, zo luidt zijn stelling, heeft de Nederlandse culturele identiteit onvoldoende omljnd gehouden. Het achterstallig onderhoud op dit terrein vormt evenzeer een oorzaak voor gebrekkige integratie als het verzaken van nieuwkomers om zich in de Nederlandse samenleving te verdiepen.

Arie van der Zwan heeft op andere wijze de culturele herkomst – of, zoals Van der Zwan schrijft: het demografisch profiel – van immigranten uit Marokko en Turkije aangewezen als complicatie voor inburgering. Het vertrekpunt van deze immigranten – een traditionele plattelandsamenleving – staat in sterk contrast tot de moderne Nederlandse diensteneconomie, die een beroep doet op geheel andere kwalificaties dan de immigranten meebrengen. De leerschool der moderniteit die de industriële ondernemingen de plattelandsverlaters in Nederland hebben geboden, bestaat niet meer. Vandaar dat de achterstand van immigranten uit deze groepen zo moeilijk kan worden ingelopen.

Een met urgentie gevoerd debat over deze ‘nieuwe sociale kwestie’ is in de PvdA verwijtbaar lang achterwege gebleven. Het werd gesmoord door gemeenplaatsen als ‘met veel allochtonen gaat het goed’, we moeten oppassen voor stigmatisering’, ‘we zijn voor een tolerante, veelkleurige samenleving. Enige relativering is wel op z’n plaats. De verdeeldheid over dit onderwerp is niet aan de PvdA voorbehouden. Ook is verschil van inzicht en zelfs verdeeldheid over belangrijke maatschappelijke vraagstukken niet onbekend in de geschiedenis van de sociaal-democratie. Een open, serieuze discussie zou het mogelijk maken om met deze verdeeldheid te leven – of om op bepaalde onderdelen zelfs tot een vergelijk te komen. Maar

juist daaraan heeft het de afgelopen jaren – enkele uitzonderingen daargelaten – ontbroken. Daardoor heeft de PvdA een zeer beperkte rol in het migranten-debat gespeeld en is het initiatief bij andere partijen resp. ‘lijsten’ komen te liggen.

De sociaal-democratie heeft lange tijd aan dergelijke problemen voorbij gekeken. Economisch succes maskeerde die zwakte, maar nu dat succes is uitgewerkt treedt zij duidelijk aan het licht. Dan blijkt dat de meningsvorming in de PvdA over belangrijke thema’s (zoals Europa, de inrichting van onze economische orde) heeft stilgestaan en dat de PvdA zich in steeds sterkere mate op het overheidsbeleid is gaan richten en een eigen politieke visie is gaan ontberen. Bestaat er voor de sociaal-democratie een herkansing (Van der Zwan)? Het is onze overtuiging dat ook in moeilijke omstandigheden de sociaal-democratie zich kan aanpassen en hervinden. Maar daarvoor is wel een heroriëntatie nodig.

4. BRANDENDE KWESTIES VOOR DE SOCIAAL-DEMOCRATIE

De Partij van de Arbeid dient in de komende periode – parallel aan haar werk als oppositiepartij – een intensief debat te starten over een aantal dringende politieke en maatschappelijke vraagstukken. Een debat in de PvdA zelf, voor PvdA-leden en -sympathisanten, maar zo ingericht dat ook anderen (burgers, maatschappelijke organisaties, andere politieke partijen) aan het debat kunnen deelnemen – omdat de problemen die ter discussie staan, niet alleen de PvdA raken en zeker niet alleen door de PvdA kunnen worden opgelost.

De brandende kwesties hierna, altijd een selectie, zijn thema's en dilemma's waarover de PvdA dringend een intensieve discussie zou moeten voeren, naar de smaak van de commissie, al was het maar omdat de opvattingen erover in de PvdA sterk uiteen lopen, zoals ondermeer bleek bij de falende beginselherziening. Deze kwesties zijn naar ons inzicht richtinggevend voor het sociaal-democratisch programma in de toekomst. Ze weerspiegelen de problemen en dilemma's waarop de PvdA de afgelopen jaren 'regerenderwijs' is gestuit; ze weerspiegelen oorzaken van de nederlaag van 15 mei, maar ook de vraagstukken waarmee de sociaal-democratie op internationaal niveau, getuige bijvoorbeeld de meningsverschillen tussen de Europese sociaal-democratische partijen over de zg. 'Derde Weg', worstelt.

Gebonden aan de verdediging en versterking van een open, pluriforme en actieve samenleving, kunnen de debatten over deze kwesties de ideële kracht voor de sociaal-democratie herwinnen die ze decennia geleden nog bezat. Ze kunnen de sociaal-democratie een klim uit het electoraal-programmatische dal en een duidelijk inhoudelijk profiel tegenover het liberalisme, de christen-democratie en het rechts-populisme bezorgen.

1. Sterk & sociaal

De Partij van de Arbeid was vanouds verbonden met arbeid in de private sector. Deze relatie kwam tot uitdrukking in de sterke onderlinge betrokkenheid tussen partij en vakbeweging. Gaandeweg is de PvdA zich meer gaan richten op verdelingsvraagstukken dan op productievraagstukken en is zij zich gaan identificeren met de collectieve sector, in politieke oriëntatie en in personele zin. Er is geen grote partij waarvan de achterban en vertegenwoordigers zo sterk met de collectieve sector verknoopt zijn. Door haar gerichtheid op verdelingsvraagstukken (van kennis, van inkomen) en publieke voorzieningen (onderwijs, zorg) werd de PvdA bijna vanzelfsprekend geassocieerd met 'sociaal' en zijn de verwachtingen ten opzichte van de partij op die terreinen even vanzelfsprekend hooggespannen. De PvdA vindt overigens als het erop aankomt inkomensoverdrachten vaak belangrijker dan investeringen in de sociale en economische infrastructuur, wat niet zelden een spanning tussen 'korte termijn sociaal' en 'lange termijn sterk' oplevert.

Er is daarnaast te weinig systematische aandacht voor een sterke economie en een sterke economische structuur, zoals de PvdA ook veel te weinig gespist is op vraagstukken rond mededinging, corporate governance, technologie- & patentbeleid en consumentenbelangen.

Een eenduidig programma daarvoor ontbreekt in de PvdA. Sommigen vinden eigenlijk dat 'sterk' ondergeschikt hoort te zijn aan 'sociaal' en dat de opdracht van de sociaal-democratie vooral bij het laatste ligt. Anderen geven prioriteit aan 'sterk', maar dan vooral in termen van financiële politiek. Collectieve lastendruk, begrotingstekort, staatsschuld: dat zijn, volgens de maatstaven van de EMU, de belangrijkste ijkpunten van een sterke economie. Tenslotte zijn er diegenen die 'sterk' primair definiëren in termen van innovatie en ondernemerschap. Zij kunnen zich waarschijnlijk het beste vinden in de politiek-economische agenda van de door sociaal-democraten gedomineerde Europese top in Lissabon. Daar formuleerden de Europese leiders de ambitie op het gebied van de 'sociaal-inclusieve', kennisintensieve diensteneconomie de VS voorbij te streven.

Het ongemak waarmee de PvdA de wereld van de ondernemers en ondernemingen benadert en het gebrek aan voeling met bijvoorbeeld het midden- en kleinbedrijf illustreren de ambivalentie ten opzichte van 'sterk'.

2. Ordening in tijden van mondialisering

De internationalisering van de economie, op Europees en mondiaal niveau, heeft een enorme invloed gehad op onze nationale economieën en op de mogelijkheden voor het voeren van een nationale economische politiek. Tegelijkertijd lopen de meningen over hoe deze ontwikkeling tegemoet te treden sterk uiteen in sociaal-democratische kring. Kenmerkend is het verschil in reactie van onze wester- en zuiderburen. Het Britse *New Labour* ziet de mondiale economie als het vanzelfsprekende speelveld waaraan de nationale economie zich aan moet passen; ruimte voor een eigenzinnige nationale economische ordening bestaat er in die visie niet. De economische politiek staat in dienst van het nationale concurrentievermogen (beleidsconcurrentie op fiscaal, sociaal en mededingingsbeleid met grensoverschrijdende voordelen maar ook met het nadeel van soevereiniteitsverlies).

De Franse socialisten daarentegen weigeren hun pretentie van een het kapitalisme regulerende economische politiek op te geven, ook in het licht van de nieuwe mondiale verhoudingen. Zij houden bijvoorbeeld vast aan een sterke *service publique*.

Ook in de Nederlandse sociaal-democratie leven zeer verschillende opvattingen over economische ordening in tijden van mondialisering. Sommigen menen dat Nederland nodig toe was aan verbetering van marktwerking, zowel in de particuliere ('Nederland kartelland') als in de publieke sector (energievoorziening, spoor). Zij beschouwen de Europese liberaliseringspolitiek als een belangrijke stap vooruit en juichen de toegenomen invloed van aandeelhouders in de onderneming toe ('weg met de gesloten bestuurscultuur en het *old boys* netwerk') en tillen niet zo zwaar aan de sterk gestegen beloningen van de ondernemingstop. Anderen menen juist dat de internationalisering en het Europese beleid de publieke sector een ongewenst regime van privatisering en marktwerking opdringt, dat ten koste gaat van de dienstverlening en de onderlinge solidariteit. Zij menen dat een economische ordeningspolitiek van continentaal Europese snit nodig en mogelijk is (overlegeconomie, invloed van *stakeholders* in ondernemingen, matigende inkomenspolitiek); sterker nog: zij zien dat als een belangrijke kern van de sociaal-democratische erfenis in Europa.

Een afweging van beide 'modellen' is nooit inzet van debat in de PvdA geweest; een nieuwe vormgeving van een gemengde economische ordening evenmin. Volgens de logica van coalitiepragmatiek is Nederland ergens halverwege uitgekomen.

3. Immigratie en de verzorgingsstaat

Mondiale inkomensverschillen en politieke instabiliteit in arme regio's zorgen voor migratie en de instroom van asielzoekers. In immigratielanden zoals de VS bestaat een type verzorgingsstaat dat sterke nadruk legt op de individuele verantwoordelijkheid van burgers en sobere verzorgingsarrangementen kent. Er wordt een sterk beroep gedaan op de pioniersmentaliteit en het eigen initiatief van migranten om in hun nieuwe samenleving te slagen. In de verzorgingsstaten van het continentaal-Europese type zijn de verzorgingsarrangementen aanzienlijk uitgebreider. Er wordt een minder sterk beroep gedaan op de individuele inzet van immigranten. Omdat zij in sociaal-economisch opzicht achterblijven (schooluitval, werkloosheid, verpaupering, etc.) neemt de druk op dit type verzorgingsstaat toe.

Voor de PvdA ontstaat hier een existentieel dilemma van interne versus externe solidariteit. Wil zij de bestaande verzorgingsstaat in stand houden en kiest ze daarom voor een stringent beleid ten aanzien van migratie en asiel om zo de druk op de verzorgingsstaat binnen de perken te houden? Of kiest ze voor een ruimhartiger migratiebeleid, gekoppeld aan een 'verkleining' van de verzorgingsstaat naar Amerikaanse snit (lagere uitkeringen, kleinere overheid, en meer eigen verantwoordelijkheid) om zo het draagvlak voor die verzorgingsstaat te handhaven?

4. Wat is links inzake integratie: wie betaalt de prijs?

We onderscheiden twee posities om het debat zo scherp mogelijk te kunnen formuleren:

Positie A. Het vestigingspatroon van migranten en allochtonen heeft geleid tot een extreme mate van segregatie in de Nederlandse samenleving: er zijn zwarte wijken ontstaan en zwarte scholen. Tot op zekere hoogte zijn die wijken en scholen het gevolg van 'witte vlucht', voor een ander deel lijken ze samen te hangen met een voorkeur van sommige migranten voor etnische concentratiebuurten, en voor weer een ander deel komt het door sociaal-economische factoren (arme mensen wonen in arme buurten, en arme mensen zijn vaak allochtoon). De verkleuring van scholen lijkt bovendien samen te hangen met het toelatingsbeleid dat bijzondere scholen mogen voeren. Scholen op levensbeschouwelijke grondslag en scholen die werken vanuit een bepaald didactisch perspectief (Jenaplan, Montessori) zijn vaker wit dan openbare scholen. Concentratiebuurten en zwarte scholen zijn desastreus voor de integratie van allochtonen en wentelen de lasten van de immigratie af op de meest kwetsbare autochtone Nederlanders (de inmiddels beruchte bewoners van de 'oude wijken'). Voor rechtgeaarde sociaal-democraten is dat verschrikkelijk. Er moet dus zo snel mogelijk worden nagedacht over de spreiding van zwarte leerlingen over verschillende scholen en over het huisvestigingsbeleid (quota van allochtonen per wijk, gemengd bouwen vooral in villawijken, bewust aanbieden van woningen in witte wijken aan allochtonen). Dat is eerlijk tegenover allochtone medeburgers. Veel allochtonen lijken het zorgelijk te vinden dat hun kinderen geen Nederlands meer leren van vriendjes op het schoolplein, veel allochtonen wonen liever niet in een concentratiebuurt. Het is ook eerlijk tegenover de minst draagkrachtige autochtone medeburgers die de lasten van de immigratie veel te lang alleen hebben moeten dragen: hun buurt veranderde, hun buurtschool veranderde, en zij moesten concurreren met de nieuwkomers op de arbeidsmarkt. Een evenwichtige verdeling van lusten en lasten eist een spreidingsbeleid.

Positie B. De Nederlandse sociaal-democratie hecht aan alle verworvenheden van de liberale rechtsstaat, ook aan de vrijheid van vestiging, de vrijheid om te wonen in een buurt met

gelijkgestemde, gelijksoortige medeburgers en de vrijheid van onderwijs. Deze vrijheden hebben soms sociaal minder wenselijke gevolgen: villawijken, zwarte buurten, zwarte scholen, witte scholen. Dat is vervelend, maar het mag geen reden zijn om basale vrijheden in de liberale rechtsstaat ter discussie te stellen. Problemen die zich voordoen moeten binnen dat kader worden opgelost: zoveel mogelijk extra geld naar zwarte scholen, speciale lesprogramma's bedoeld om Nederlands te leren spreken in een niet Nederlandstalige omgeving, extra politie en buurtopbouwwerkers in etnische concentratiebuurten. De sociaal-democratie voelt mee met de autochtone buurtbewoners die hiervan het slachtoffer worden, maar zij is zo langzaam aan ook een partij voor de middenklasse en zij is niet van plan die positie prijs te geven door te gaan praten over de aantasting van vrijheidsrechten, waarvan zij zelf ook de waarde is gaan beseffen.

5. Wat is links inzake integratie: multiculturalisme of emancipatie?

We onderscheiden schematisch opnieuw twee posities:

Positie A. Nieuwkomers uit niet-westerse landen komen vaak uit een cultuur waarin andere dingen belangrijk worden gevonden dan in de gesecculariseerde, geïndividualiseerde Nederlandse samenleving te doen gebruikelijk. Zij zijn vaak gelovig moslim, zij hechten aan hun religie, aan de daarbij horende rituelen en gebruiken en aan de daarbij horende gedragsregels. Zij hechten aan vroomheid, kuisheid (vooral voor vrouwen) en aan grotere eenheden dan het individu (het gezin, de grotere familie, de clan, de etnische groep, de geloofsgemeenschap). De sociaal-democratie vindt het belangrijk dat allochtonen, indien zij dit wensen, deze waarden overeind kunnen houden in hun nieuwe vaderland. Zij strijdt voor het recht van vrouwen om hoofddoekjes te dragen in de publieke ruimte en in publieke functie, zij zorgt ervoor dat minderheden daadwerkelijk in staat zijn hun geloof te praktiseren, zij steunt dus de bouw van moskeeën, en staat positief tegenover de financiering van organisaties ten behoeve van minderheden. De sociaal-democratie neemt daartoe ook waar mogelijk, vertegenwoordigers van minderhedengroepen op in diverse gremia en zorgt ervoor dat hun stem gehoord wordt en dat aan hun belangen tegemoet wordt gekomen.

Positie B. Nieuwkomers uit niet-westerse landen komen vaak uit een cultuur waarin andere dingen belangrijk worden gevonden dan in de gesecculariseerde, geïndividualiseerde Nederlandse samenleving te doen gebruikelijk. Zij zijn gewend aan autoritaire gezagsrelaties, zij houden er geen 'onderhandelingshuishouding' op na tegenover hun kinderen, vrouwen zijn in het huwelijk ondergeschikt aan hun echtgenoot, ouders hebben zeer veel zeggenschap over de keuze van een huwelijkspartner voor hun kinderen. Homoseksualiteit is vaak onbespreekbaar. De eer van de familie en de daarmee nauw verband houdende kuisheid van de vrouwen van de familie zijn buitengewoon belangrijk voor veel allochtonen.

De sociaal-democratie stamt uit de traditie van de verlichting en heeft bovendien een belangrijke rol gespeeld in de vrouwenemancipatie. Zij maakt zich ernstig bezorgd over de positie van vrouwen in met name moslim gemeenschappen. Zij ziet het als haar taak de idealen van de verlichting – het belang van keuzevrijheid voor individuen, het belang van zelfontplooiing en ontwikkeling, de gelijkwaardigheid van man en vrouw – uit te dragen binnen allochtone gemeenschappen. Zij orkestreert daartoe gerichte emancipatiecampagnes, zoals zij in het verleden de arbeidersbevolking niet alleen financieel wilde helpen, maar ook geestelijk. 'Beschavingsoffensieven' zijn altijd een belangrijk onderdeel geweest in de sociaal-democratische traditie.

6. De sociale investeringsstaat

Belangrijk kenmerk van de ‘vernieuwde’ sociaal-democratie van de jaren negentig (‘Derde Weg’) is de nadruk op een activerende verzorgingsstaat, die werkenden en werkzoekenden de hulpmiddelen, zoals scholing, biedt waarmee ze zichzelf op de arbeidsmarkt van de toekomst staande kunnen houden (‘empowerment’). Met dit alternatief voor zowel een neo-liberale politiek (bezuinigingen) als voor de traditionele verzorgingsstaat (inkomensgaranties) werd gepoogd om de sociale problematiek van werkloosheid, armoede en uitsluiting effectief aan te pakken. In veel sociaal-democratische partijen is deze benadering op zichzelf niet echt omstreden (meer). Wel rijzen de volgende dringende vragen:

- in hoeverre maakt deze empowerment-strategie het voeren van een traditioneel inkomens- c.q. armoedebeleid overbodig;
- in welke mate behouden uitkeringsgerechtigden een behoorlijke rechtspositie tegenover publieke of private aanbieders van werk en/of scholing; en in hoeverre zit een sterke nadruk op ‘werk, werk en nog eens werk’ andere participatiemogelijkheden zoals vrijwilligerswerk in de weg;
- hoe dient meer in het algemeen het sociaal-democratisch debat over de uitruil tussen gelijke kansen en gelijke uitkomsten gevoerd te worden
- verder is aan de orde de vraag naar de omvang van de publieke sector en de relatie tot een al dan niet gegeven belastingpeil (politiek draagvlak middenklasse)

7. De meritocratische samenleving

In het verlengde van de nadruk op ‘empowerment’ ligt het expliciete pleidooi van de ‘Derde Weg’ voor een meritocratische samenleving; dat wil zeggen: voor een prestatie maatschappij, waarin burgers de instrumenten krijgen aangereikt om vooruit en hogerop te komen, maar voor de verdere uitkomsten daarvan geheel zelf de verantwoordelijkheid dragen (‘Men ontvangt hengels in plaats van vissen’).

Op de positieve kanten van zo’n gelijke-startkansen-benadering valt weinig af te dingen. Maar hoe steekhoudend zijn de bezwaren die vanuit een traditioneel sociaal-democratisch perspectief tegen zo’n benadering zijn aan te voeren: de omarming van de concurrentie maatschappij; een overspannen nadruk op de eigen verantwoordelijkheid van burgers (wie slaagt heeft dat allemaal aan zichzelf te danken; wie faalt ook)? Tegenstanders vrezen een verharding van de samenleving, waarin mededogen met het lot van de ander, het besef van onderlinge afhankelijkheid en erkenning van toeval en geluk bij de verdeling en realisering van levenskansen naar de achtergrond verdwijnen.

Kortom, het type samenleving dat de Engelse socioloog Michael Young ruim veertig jaar geleden in *The meritocratic society* als schrikbeeld aan zijn lezers voorhield – en dat ook nog eens moeilijk te rijmen valt met het belang dat sociaal-democraten plegen te hechten aan sociale cohesie, maatschappelijke saamhorigheid, e.d..

8. ‘Nieuwe economie’ of nieuw kapitalisme?

Parallel aan de discussie over de rol van de overheid in de economie loopt het debat over de houding die de sociaal-democratie tegenover het (grote) bedrijfsleven en tegenover de nieuwe

economie moet innemen. Sommigen komen rond uit voor hun voorkeur voor een bondgenootschap met topondernemers en voor een open, offensieve benadering van de economie, inclusief bevordering van een gunstig investeringsklimaat (via belastingfaciliteiten en infrastructurele voorzieningen) en van de dynamiek van de markt.

Anderen nemen niet een volstrekt andere positie in, maar leggen wel de principiële vraag op tafel in hoeverre de sociaal-democratie het begrip ‘kapitalisme’ analytisch en politiek nog bruikbaar vindt en of ze haar programma nog mede op een nieuw compromis tussen kapitaal en arbeid wil toesnijden. Dit is meer dan een woordenspel – en voorlopig nog een zeer omstreden kwestie. De uitersten in de sociaal-democratie plegen elkaar wel te vinden in de formulering dat de sociaal-democratie ‘een markt-economie, geen marktmaatschappij’ nastreeft en een commercialisering van de samenleving zal bestrijden.

9. Een sterker Europa vraagt om meer Eurosceptis

Onderzoek in vrijwel alle landen van Europa toont aan dat er grote steun is voor de Europese gedachte, maar dat er een groot wantrouwen bestaat tegenover de instellingen van de Europese Unie en tegenover steeds verdergaande integratie. Mensen houden het tempo niet bij en keren zich af van de afstandelijk-elitaire manier waarop Europa gevormd wordt. De Europese instituties worden steeds machtiger, maar verliezen tegelijkertijd aan legitimiteit. Wanneer er sprake is van macht zonder legitimiteit kunnen er op termijn twee dingen gebeuren: of de democratie wordt uitgehold, of de instellingen leggen het loodje.

De PvdA moet deze Europese Kwetsbaarheid met enige urgentie benoemen en problematiseren. Zij kan het debat over een hernieuwde afbakening tussen Europese en nationale competenties en het einddoel van de Europese integratie niet langer uit de weg gaan en moet nieuwe Europese constructies en methodes onbevangen en creatief bediscussiëren en beoordelen.

Het schone ideaal van een Europese Federatie heeft te veel als een molensteen om de nek van de PvdA gehangen. De Europese Unie is na de grootste uitdaging uit haar bestaan, de uitbreiding met dertien kandidaat-lidstaten, niet meer vergelijkbaar met de Unie van de Zes. Zoals ook de positie van een middelklein land als Nederland aan structurele verandering onderhevig is. Oude posities, instincten en realiteiten moeten daarmee wijken en vragen om een debat, dat niet alleen wordt gedragen door de ‘Europeanen’ maar ook door niet in Brussel ingevoerde nieuwe generaties.

De PvdA is de pijnlijke discussie te zeer uit de weg gegaan tot waar federalisme politiek haalbaar en realiseerbaar zou zijn en op welke onorthodoxe wijzen de legitimiteit van Europa bij de burgers versterkt kan worden. Het taboe op renationalisering en intergouvernementele en nationaal-parlementaire constructies dient in het Europese debat van de PvdA te worden losgelaten, zoals ook Eurosceptis als productieve debat-inbreng moet worden omhelsd.

10. Opnieuw: de kwaliteit van het bestaan

In de marge van de controverses tussen markt- en staats-georiënteerde sociaal-democraten wordt de discussie over de milieuproblematiek en de kwaliteit van het bestaan in bredere zin gevoerd. Deze thema’s hebben wel een plaats in de officiële programma’s, maar krijgen in het debat dat tussen en binnen sociaal-democratische partijen in Europa is gevoerd, niet de aandacht die ze verdienen.

Het gaat dan ondermeer om onderwerpen die betrekking hebben op de onbedoelde negatieve effecten van een hoogontwikkeld economisch-technologisch systeem en van een sterk toegenomen welvaart:

- de dilemma's van groei en milieubehoud, die alleen maar groter worden naarmate de materiële rijkdom, als gevolg van een succesvolle economische ontwikkeling elders in de wereld, verder toeneemt;
- risico's en risicobeperking in een hoogtechnologische samenleving; de grenzen die we in acht willen nemen bij de sterk toegenomen maakbaarheid van de natuur (bijv bij de geboortetechnologie en bij genetisch gemodificeerde planten en dieren);
- een groei-gefixeerde samenleving, waar tegenover bevordering van de kwaliteit van producten, inkomensmatiging en consumptiebeperking kunnen worden ingezet.

Hoe zwaar wil de sociaal-democratie deze thema's aanzetten?

11. Het WAO-dilemma

Door goede verzekering van arbeidsongeschiktheid via de WAO bestaat het risico dat werknemers en werkgevers zich onvoorzichtiger gedragen dan nodig en dat misbruik van de regeling wordt gemaakt: voor werkgevers door via de WAO overtollige werknemers af te laten vloeien van de arbeidsmarkt; voor werknemers door de WAO te gebruiken als vervroegde uit-tredingsregeling

Om misbruik te voorkomen kan de overheid twee dingen doen. De overheid kan de keu-ringscriteria aanscherpen door bijvoorbeeld mensen met vage (psychische) klachten geen toe-gang meer te geven tot de WAO. Ook kan ze de uitkeringen verlagen. Mensen zullen dan voorzichtiger worden omdat ze meer opgezadeld worden met de nare gevolgen van nalatigheid en daarom minder snel aanspraak op een sociale verzekering maken. De onver-mijdelijke consequentie van beide maatregelen is dat de prijs wordt betaald door diegenen die wel terecht van de WAO gebruik (hadden kunnen) maken. De PvdA zit met het dilemma dat niets doen het WAO-probleem verder vergroot, maar dat wèl ingrijpen linksom (strengere criteria) of rechts-om (lagere uitkeringen) een onvermijdelijke prijs heeft in termen van recht-vaardigheid.

12. Rood en groen

De oplossing (of wat al mooi zou zijn: de beheersing) van de milieuproblematiek blijft, alle ups and downs in de populariteit van het thema ten spijt, één van de dringendste opgaven waarvoor de sociaal-democratie zich gesteld ziet. Maar hoe dient die problematiek te worden gedefinieerd:

- als een economisch vraagstuk, d.w.z. als een kwestie van economische groei, die de ruimte schept om de kwaliteit van het milieu te verbeteren;
- als een technisch vraagstuk, dat vooral om vergroting van milieu-efficiency en milieu-pro-ductiviteit draait;
- als een cultureel vraagstuk, waarmee vooral een vergaande verandering van cultuur en le-vensstijl gemoeid is, van 'onthaasting' tot versobering en 'echte welvaart'?

13. Misdad of straf

Welke positie kiest de sociaal-democratie in het debat over criminaliteit en criminaliteitsbestrijding? Blijft ze nadruk leggen op een humanistische visie op misdad en straf, waarin bestrijding van de oorzaken van criminaliteit een minstens zo belangrijke plaats inneemt als de bestrijding van die criminaliteit zelf; en waarin socialisatie van de delinquent op de voorgrond blijft staan? Of kiest ze, in de Amerikaanse traditie, voor een veel sterkere nadruk op rechtshandhaving ('zero tolerance'); op afschrikking en vergelding als grondslagen van het strafrecht; en op de bijbehorende versterking van de juridische positie van het slachtoffer?

14. Normen en waarden: de koudwatervrees voorbij

De PvdA kent een zekere koudwatervrees tegen het spreken in termen van normen en waarden. Historisch is dat verklaarbaar, gezien de tamelijk verstikkende, vrijheidsberovende conservatief-christelijke cultuur die in Europa lange tijd dominant is geweest en waarop democratie, vrijheid van meningsuiting, arbeiders- vrouwen- en homo-emancipatie bijvoorbeeld moesten worden bevochten. Kerk noch overheid moeten opnieuw publieke zedenmeesters worden in die betekenis, zoals ook de 'normen en waarden' van de nieuwe Nederlandse godsdienst, de Islam, aan harde grenzen van democratie, gelijkheid en beschaving moeten worden gebonden.

Het debat over de revitalisering van normen en waarden dient de PvdA evenwel volop te voeren. Normen en waarden-discussies die over onderling respect van mensen voor elkaars vrijheid gaan, over 'hufferig' gedrag in het publiek domein en over het naleven van elementaire fatsoensregels die alle weldenkende mensen van goede wil koesteren, daarover is een debat in de civil society en politiek uiterst nuttig en urgent. Het is tijd de schaduwzijden te bediscussiëren van met name de zorgwekkende combinatie van 'vrijheid/blijheid' (*anything goes*) en de commercialisering van de samenleving. De sociaal-democratie is het aan haar eigen 'moralistische' traditie van strijd tegen onrecht, uitbuiting en onrechtvaardigheid verplicht om naast een 'smalle' moraal (leefbaarheid) ook het debat over een brede moraal (macro-ethiek) te revitaliseren: duurzaamheid, omgang met armoede en mondiale ongelijkheid e.d.

Het is ook tijd om te bespreken hoe de overheid zelf weer gebonden kan worden aan de publieke normen van zorgvuldig bestuur en consequente (norm)handhaving. Enschede, Volendam, de oplossingspercentages van misdad en overtreding, de bouwfraude: zij zorgen voor een vertrouwensbreuk tussen overheid en burger en ondermijnen de publieke moraal. Een andere kwestie is deze: over welke normen en waarden hebben we het precies? Bestaan er specifiek westerse of Nederlandse waarden en normen en hoe verhouden die zich tot het vraagstuk van multi-etnische integratie? En waar ligt het aangrijppingspunt voor het debat en handelen, bij de burger en de civiele samenleving, of bij staat en politiek?

15. De hervorming van de publieke sector: de klant nooit koning?

De kwaliteit van de publieke dienstverlening was één van de centrale thema's in de campagne voor de Tweede Kamerverkiezingen. In het onderwijs en in de zorg, zo vonden ook velen in de PvdA, gaat het niet goed (genoeg). Langs welke weg zou de publieke sector hervormd moeten worden?

We raken hier aan het dilemma *brede collectieve sector versus eigen bijdragen of hogere belastingen*. De PvdA maakt zich sterk voor een brede en toegankelijke collectieve sector. De redenering is dat het politieke draagvlak voor collectieve voorzieningen alleen in stand kan worden gehouden door breed toegankelijke voorzieningen waar niet alleen de kansarmen van profiteren maar ook de middenklasse. Echter bij huidige budgetten kan de PvdA weinig doen om het niveau en de kwaliteit van de collectieve sector op het door haar gewenste peil te brengen. De PvdA wordt bij de huidige budgetten hoeder van een weliswaar breed toegankelijke maar eveneens sjofele en tekortschietende publieke sector.

Nu zijn er twee oplossingen om het budget voor de collectieve voorzieningen te vergroten: eigen bijdragen (bijvoorbeeld in de zorg of het onderwijs) of belastingverhoging.

Eigen bijdragen worden door de PvdA in het algemeen afgewezen vanwege gevaar voor 'tweedeling'. Het politieke draagvlak van middenklasse om mee te betalen aan collectieve voorzieningen vermindert als ze teveel zelf moet betalen. Echter, in belastingverhoging schuilt precies hetzelfde gevaar. Het politieke draagvlak voor collectieve voorzieningen versmalt ook als de middengroepen teveel belasting moeten betalen. Hoe moet de PvdA met haar ambitie voor een kwalitatief hoogwaardige, brede en toegankelijke collectieve sector omgaan als daardoor het politieke gevaar dreigt dat de middenklasse zich linksom (belastingverhoging) of rechtsom (eigen bijdragen) afkeert van de publieke zaak?

Daarnaast gaat het hierom. Er is een stroming – in de Nederlandse politiek en in de PvdA – die de versterking van de positie van burger als consument centraal stelt. Marktwerking aan de vraagzijde in de vorm van het persoonsgebonden budget, vouchers en 'rugzakjes', moet de keuzevrijheid van de consument vergroten en daardoor het aanbod van publieke diensten meer laten aansluiten op de wensen van de klant. Dat is een van de lijnen in het verkiezingsprogramma van de PvdA. Voorstanders zien in deze 'burger-als-klant' benadering zelfs een nieuwe grondslag voor de sociaal-democratie. Anderen vinden deze pretentie sterk overdreven. Meer keuzevrijheid voor de consument zorgt niet per definitie voor een beter aanbod van publieke diensten, bijvoorbeeld als gevolg van personeelsgebrek (in onderwijs en zorg). En – tweede tegenwerping – hoe zit het eigenlijk met de solidariteit als beter gesitueerde burgers extra zorg en onderwijs kunnen gaan inkopen? Ontstaat er dan niet een tweedeling in ons stelsel van publieke voorzieningen? Zij menen dat voor de hervorming van de publieke sector een verbetering van de positie van de professionals zoals leraren, artsen en verplegers cruciaal is. Weer anderen geloven dat de overheid sowieso niet tot klantvriendelijkheid in staat is. De overheid zal nooit kunnen differentiëren zonder bureaucratische overlast en nooit de keuzevrijheid en variëteit kunnen bieden vergelijkbaar met de markt.

16. De bestuurder of de burger aan de macht?

De vernieuwing van de democratie vormde een van de kernthema's van het eerste paarse regeerakkoord. Het resultaat na acht jaar sociaal-liberale samenwerking valt de voorstanders ervan nogal tegen: een minimale referendummogelijkheid en de zogenaamde 'dualisering' in het lokale bestuur. De PvdA is eigenlijk buitengewoon ambivalent gebleven over de agenda voor democratische vernieuwing. Van harte ging het nooit. Achter de sociaal-democratische twijfel gaan diepgaande meningsverschillen schuil. De eerste betreft de mate van directe politieke democratie die men wenselijk acht. Tegenover de – meer plebiscitaire – opvatting dat de burgers meer mogelijkheden moeten krijgen om hun stem direct te laten horen (referendum, gekozen burgemeester en commissaris van de koningin) staat de opvatting dat onze demo-

cratie nu eenmaal een representatieve is: burgers horen in deze laatste opvatting het moeilijke werk van wikken en wegen aan de gekozen bestuurders over te laten. Allerlei vormen van inspraak: prima. Maar uiteindelijk is het de volksvertegenwoordiging die beslist. De benoemde ambtsdragers in het openbaar bestuur (zoals de burgemeester) zien zij eerder als een factor van stabiliteit dan als strijdig met democratische principes.

Een tweede tegenstelling heeft betrekking op de rol die de politiek (nog) kan spelen. Aan de ene kant zijn er de verdedigers van het zogenaamde primaat van de politiek. Zij menen dat de politiek het belangrijkste centrum van besluitvorming is en moet blijven. Anderen menen daartegenover dat de politiek deze pretentie niet meer waar kan maken. Zij vinden dat een agenda voor democratische vernieuwing zich niet alleen moet richten op de hervorming van het politieke stelsel, maar in bredere zin op de democratisering van de samenleving. Zij leggen meer nadruk op vormen van medezeggenschap, controle en verantwoording buiten de politieke besluitvormingskanalen: in ondernemingen, instellingen in de publieke sector, in buurten en wijken.

17. De inrichting van Nederland: Nederland parkstad?

Nederland kent een betrekkelijk uitgebreid instrumentarium op het gebied van de ruimtelijke ordening. De druk op de ruimte is tegelijkertijd buitengewoon groot. Wie de kaart kent waarop alle stedelijke uitbreidingen in Nederland geregistreerd zijn, schrikt van het resultaat: Nederland lijkt een grote stad te worden. Willen we dat eigenlijk wel? En is die ontwikkeling stuurbaar? Welk toekomstbeeld heeft de PvdA van de inrichting van Nederland? Moet worden geaccepteerd dat de ruimtelijke ordening het resultaat is van ongecontroleerde individuele beslissingen? Of hebben overheid en politiek een sturende en begrenzende rol?

Binnen de sociaal-democratie staan twee opvattingen tegenover elkaar. Aan de ene kant staan zij die rood en groen, stad en platteland, streng van elkaar willen scheiden en de overheid daarbij een sturende rol toekennen. De ruimtelijke druk van woonwensen moet binnen de contouren van de stad worden opgevangen. Daartegenover staan zij die willen meebuigen met de onvermijdelijk geachte maatschappelijke ontwikkeling. Zij kiezen voor vloeiende overgangen tussen rood en groen (landschapspark) en voor meer ruimte voor lokale en particuliere initiatieven. Welke sociaal-democratische uitgangspunten geven hier richting?

18. Vluchtelingenkampen of armoedebestrijding?

Links en de PvdA hebben zich op het terrein van Ontwikkelingssamenwerking sterk in het defensief laten drukken. Tot diep in eigen kring bestaat grote twijfel over de effectiviteit en kwaliteit van ontwikkelingssamenwerking ('helpt hulp?', verergert ontwikkelings-samenwerking niet afhankelijkheidsrelaties). De benadering van 'good governance' heeft aan het wegglijdende maatschappelijk draagvlak tegenwicht willen bieden, maar heeft wellicht eerder de scepsis vergroot door de nadruk op ontbrekende instituties en de aanwezigheid van corruptie en schijndemocratie. De PvdA heeft te weinig deze twijfel benoemd en geproblematiseerd. Angst om draagvlak aan te tasten en angst om de heilige 1%-lobby in gevaar te brengen hebben de PvdA, het expert-centrum voor Derde Wereld-vraagstukken, weerhouden van een nieuwe toonaangevende debat-positie op het terrein.

Het kerndebat op het terrein van Ontwikkelingssamenwerking betreft de verhouding tussen internationale migratiestromen en ontwikkelingssamenwerking. De 21e-eeuw wordt de eeuw van 'global governance of migration'. Binnen de ontwikkelingslobby, die in de PvdA een sterke stem heeft, wordt de migratieproblematiek al snel als bron van 'vervuiling van het budget' gezien. Vluchtelingenopvang in landen in de Derde Wereld gaat ten koste, zo menen zij, van structurele armoedebestrijding. Dit debat over nieuwe ontschotting tussen migratie en ontwikkelingssamenwerking, binnenlands en buitenlands beleid dient de PvdA onbevangen te voeren. Voortaan 1 % BNP voor Lubbers?

19. Vergrijzing en de solidariteit tussen generaties

De samenleving vergrijst in rap tempo. Een steeds groter deel van de bevolking is ouder dan 65. In 2040 is het aantal 65-plussers t.o.v. het aantal werkenden zo'n 40%. Dit zet de solidariteit tussen de generaties onder druk omdat de jongeren de kosten moeten opbrengen van de AOW. Daarnaast zijn ouderen grootverbruikers van gezondheidszorg. Deze wordt steeds duurder door technische ontwikkelingen in de zorg en stijgende arbeidskosten ('Baumols ziekte'). Bij ongewijzigd beleid zal door de vergrijzing de collectieve lastendruk met zo'n 10%-punten van het BBP toenemen. De PvdA legt – terecht – nadruk op de financiële kanten van het vergrijzingsvraagstuk en op de noodzaak om in dat kader de staatsschuld verder te verminderen. Echter, belangrijke aanvullende maatregelen om de gevolgen van vergrijzing te verzachten zijn niet bespreekbaar: de verhoging van de pensioenleeftijd, de fiscalisering van de AOW en de beperking van de VUT. Ook activering van het omvangrijke leger inactieve oudere werknemers wordt door de PvdA maar mondjesmaat ondersteund door hervormingen in de sociale zekerheid. Echter, inzet op verlenging van het arbeidzame leven en de activering van oudere werknemers maken het budgettaire probleem van het aflossen van de staatsschuld minder stringent waardoor er meer armslag ontstaat voor andere beleidsterreinen zoals onderwijs, zorg en veiligheid. Een niet uitgedebatteerd dilemma derhalve.

20. Onrechtvaardige belastingen?

De PvdA heeft zich ten aanzien van de hypotheekrenteaftrek en van fiscale subsidies op de pensioenen te krampachtig opgesteld. Voorzichtigheid op dit gebied is op zichzelf begrijpelijk. Het gaat om politiek gevoelige onderwerpen die aan de welvaart van veel mensen raken. Aan de andere kant gaat het om 'belastinguitgaven' die de overheid veel, en in de toekomst steeds meer, geld kosten.

Zowel de hypotheekrenteaftrek als de pensioensubsidies zijn onrechtvaardig omdat de meest welgestelden verreweg het meeste profiteren van deze regelingen. Bovendien kunnen vraagtekens geplaatst worden bij de doelmatigheid van deze regelingen omdat ze woning- en kapitaalmarkten verstoren. Het zou de PvdA sieren als er eindelijk een serieus debat gevoerd zou worden over een eventuele vermindering van deze fiscale subsidies en hoe dat eventueel vorm te geven zonder al te grote consequenties voor de middengroepen.

21. Is het ieder voor zich of doen we het samen? Over progressieve samenwerking

Als er inderdaad sprake is van een langdurige ruk naar rechts in Europa of zelfs van een gehele rechts-populistische revolutie, niet zelden leunend op xenofobie en nationalistische, anti-Europese sentimenten, wat betekent dit dan bijvoorbeeld op korte en langere termijn voor de verhouding van de PvdA tot andere progressieve partijen (GroenLinks, D66, SP)? Hoe te voorkomen dat de onderlinge bestrijding van elkaar belangrijker wordt dan oppositie tegen een centrum-rechts kabinet dat zich rekent tot de politieke familie van Aznar en Berlusconi? Nauwere samenwerking, in en buiten de Tweede Kamer, moet worden nagestreefd. Overwogen zou kunnen worden om bij de aanstaande Europese verkiezingen een gezamenlijke kandidatenlijst te voeren, anticiperend op een mogelijk tweepartijensysteem in Europa, een conservatieve formatie tegenover een progressief Europees blok.

Tot slot

De Partij van de Arbeid dient, zoals gezegd, in de komende periode – parallel aan haar belangrijke werk als oppositiepartij – een intensief debat te starten over brandende kwesties als hierboven aangeduid. Een debat in de PvdA zelf, maar niet alleen voor PvdA-leden en -sympathisanten, maar zo ingericht dat ook anderen (burgers, maatschappelijke organisaties, andere politieke partijen) aan het debat kunnen deelnemen – alleen al omdat de problemen die ter discussie staan, niet alleen de PvdA raken en zeker niet alleen door de PvdA kunnen worden opgelost.

Voor de PvdA gaat het dan in hoofdzaak om twee dingen: 1. de noodzaak om te komen tot heldere keuzes en politieke duidelijkheid; 2. de ontwikkeling van een debat- en partijcultuur, waarin verschil van mening als wezenstrek van een levende politieke partij wordt gekoesterd; en waarin het vermogen bestaat om met dissidentie, minderheidsopvattingen, en zelfs vergaande meningsverschillen om te gaan.

Dat sluit het belang van een verbindend perspectief uiteraard allesbehalve uit. Dit wordt juist eerder urgenter. Niet alleen uit een oogpunt van consistentie, maar ook omdat de aantrekkings- en overtuigingskracht van politieke partijen als de PvdA mede afhangen van hun uitgangspunten en visie op de ontwikkeling van de samenleving. De scherpte van deze visie en uitgangspunten zullen (weer) moeten groeien in de dagelijkse politieke praktijk, landelijk en lokaal, en in het politiek-maatschappelijk debat zoals hier met kracht bepleit. Alleen door al deze dingen te doen komt de PvdA uiteindelijk uit haar electoraal-programmatische dal omhoog en zal haar attractiewaarde en maatschappelijke potentie toenemen.

5. SAMENVATTING & AANBEVELINGEN

SAMENVATTING

Wat ging er mis? Wat zijn de oorzaken van de ongekende verkiezingsnederlaag die de Partij van de Arbeid op 15 mei leed? Waarom werd in het bijzonder (zij het niet alleen) de sociaal-democratie ‘afgerekend’ op een beleid dat weliswaar enkele zeer zwakke plekken vertoonde, maar over het geheel genomen de toets der kritiek redelijk leek te kunnen doorstaan?

In dit korte rapport hebben we vastgesteld dat bijzondere, voor de PvdA ongunstige omstandigheden (waaronder het vertrek van Wim Kok; een paarse coalitie die niemand meer wilde voortzetten; de opkomst van een charismatisch populist) zwaktes blootgelegd hebben die de partij al langer parten speelden, maar die door het aanvankelijke succes van paars en zijn premier aan het oog werden onttrokken. ‘15 mei’ kan, als het om de PvdA gaat, moeilijk gescheiden worden van wat er in de jaren negentig mis is gegaan. Waarmee het onverwachte en explosieve van de uitslag als geheel allerminst gerelativeerd is.

Eén van de structurele problemen waarmee de PvdA worstelt, en zij overigens niet alleen zo hebben we in de tweede paragraaf geconstateerd, is haar sterk intern-bestuurlijke gerichtheid. Wat dat betreft loopt er een rechte lijn van de gemeenteraadsverkiezingen van 1990 en 1994 (‘de wijken in’, zoals toen al werd gezegd) naar de Tweede Kamer-verkiezingen van 2002. Onder de Haagse ‘kaasstolp’ verloor de PvdA het dagelijks contact met de samenleving. Zowel haar afstand tot de gewone kiezer (in het bijzonder de *lower middle class* in de grote steden en aangrenzende gebieden) en tot de intelligentsia nam toe. De PvdA raakte steeds meer aangewezen op politici die op het Binnenhof uitstekend de weg weten (met alle voordelen van dien), maar daarbuiten veel minder. Ad Melkert belichaamde dit type politicus bij uitstek. Wie hem persoonlijk verantwoordelijk maakt voor de verkiezingsnederlaag van de PvdA, vergeet niet alleen dat hij in december 2001 unaniem verkozen werd, maar ook dat een intern-Haagse gerichtheid de hele PvdA kenmerkt – en niet alleen haar lijsttrekker.

Daarnaast – en in het verlengde daarvan – is er de kleurloosheid van de PvdA. Ze typeert de bestuurderspartij, waarin geprononceerde standpunten al gauw als een blok aan het been worden ervaren, maar ook de campagnepartij die de PvdA in de jaren negentig is geworden. De PvdA heeft, zowel in 1994 (toen een totale electorale afgang nog net werd afgewend) als in 1998 (toen de ‘premier-bonus’ adequaat werd geïncasseerd) profijt getrokken van haar status als campagnepartij. Maar wat destijds een voordeel was, sloeg, toen de omstandigheden veranderden en de ‘Kok-partij’ zonder Kok verder moest, in zijn tegendeel om. De angst om de kiezer voor het hoofd te stoten, kreeg de overhand; campagne voeren ging in steeds meer gevallen betekenen: de standpunten van je tegenstander overnemen (‘immuniseren’). Campagne- en programmatisch-politieke logica gingen aldus steeds meer met elkaar botsen. Het verklaart de wonderbaarlijke vermenigvuldiging van taboes in de PvdA; de zwalkende positie van de PvdA op sommige terreinen (de staatsschuld, de criminaliteitsbestrijding); en de huiver voor het vrije (interne en externe) debat.

Daaraan moet nog iets worden toegevoegd. Zeker naarmate het aantal jaren regeringsverant-

woordelijkheid steeg en het uitoefenen van politieke macht vanzelfsprekender werd, kreeg de partijcultuur (net als indertijd bij het CDA) minder aangename trekken. De PvdA ging, als voertuig van de macht, steeds meer op een ‘banenmachine’ c.q. ‘uitzendbureau’ lijken; private en publieke belangen werden in de interne menings- en besluitvorming lang niet altijd goed gescheiden. Maar het meest van invloed op de partijcultuur was de zg. ‘controle-politiek’ van de Haagse PvdA-leiding, bedoeld om het intern-bestuurlijke proces zo wrijvingsloos mogelijk te laten verlopen en de eigen machtsposities intact te laten. Het welbewust blokkeren van het interne debat; de sanctie die in de fractie (en in het partij in het algemeen) op onafhankelijk denken kwam te liggen; pogingen om de besluitvorming van het PvdA-congres te manipuleren en om gekozen partijbestuurders buitenspel te zetten: de (toenmalige) fractieleiding en de (toenmalige) bewindslieden dragen er directe verantwoordelijkheid voor – net als de partijbestuurders en de fractieleden die het lieten gebeuren.

De transformatie van de PvdA tot een interne gerichte, vaak angstige en arrogante campagnepartij staat, zo kan de derde paragraaf van dit rapport worden samengevat, niet los van de algemene programmatische problemen waarin de PvdA eigenlijk al sinds de jaren tachtig verkeert. De weg terug naar het politieke midden die eind jaren tachtig de PvdA uit haar ‘eeuwige’ oppositierol bevrijdde, heeft uiteindelijk niet tot een vernieuwd, overtuigend hervormingsprogramma geleid, maar de sociaal-democratie in een soort ‘verdwintruc’ doen belanden. Op dit identiteitsverlies bestaat één duidelijke uitzondering. De PvdA heeft in de jaren negentig (met hulp van anderen) een effectief werkgelegenheidsbeleid gevoerd en de flexibiliteit van de arbeidsmarkt bevorderd, zonder minimumloon en minimum-uitkeringen verregaand te verlagen – en heeft de VVD op dit terrein gedwongen. Op veel andere terreinen heeft ze zich echter in het defensief laten dringen (belastingpolitiek, privatiseringsbeleid; of is ze veel te veel meegezogen in bureaucratische regeldrift (zoals spreekwoordelijk gebeurd is op onderwijsgebied) en heeft ze in het algemeen sterk aan sociaal-democratisch profiel verloren. Aldus heeft ze een gedepolitiseerd klimaat helpen creëren waarin het populisme van Fortuyn kon gedijen.

De programmatische onzekerheid en verdeeldheid van de sociaal-democratie zijn overigens niet in een paar maanden, met nieuw elan en nieuwe mensen, op te heffen. Lange termijn ontwikkelingen als een sterk toegenomen welvaart, individualisering en de internationalisering van de economie zetten traditionele sociaal-democratische oplossingen op losse schroeven; nieuwe problemen (migratie, milieu, een verlies aan sociale samenhang) vragen om veel meer dan ‘werk, werk en nog eens werk’.

AANBEVELINGEN

Welke aanbevelingen aan de Partij van de Arbeid moeten hier nu uit volgen? Mede vanwege de zeer korte periode waarin de werkgroep haar werkzaamheden moest verrichten, beperken we ons tot een aantal meer algemene aanbevelingen – in de wetenschap dat daarmee, noodgedwongen, specifieke problemen in termen van ‘partijmanagement’, zoals de organisatie en ‘aansturing’ van de campagne en campagne team in de naaste toekomst blijven liggen. Een eerste serie aanbevelingen betreft het klimaat in de Partij van de Arbeid. Want het maatschappelijk, politiek en electoraal herstel van de PvdA begint met het doorbreken van een gesloten, bleke en soms onaangename partijcultuur. Van groot belang zijn in dat verband:

1. Selectie van volksvertegenwoordigers

De selectie van volksvertegenwoordigers (lokaal, nationaal, Europees) die aanspreekbaar zijn; een blikveld hebben dat tot ver buiten de vergaderzaal reikt; en die weten te luisteren én te overtuigen.

2. Stimulering van vrij debat: Politiek Forum, kenniscentra en ledenkrant op andere leest

Stimulering en actieve deelname aan het vrije debat, intern en extern – ook als het voor de sociaal-democratie netelige onderwerpen betreft.

Het scheppen van organisatorische garanties voor zo'n debat:

- door een prominente rol toe te kennen aan het Politiek Forum als inhoudelijk-programmatisch 'partijparlement' (mits ook hier signalen van buiten de PvdA systematisch bij de discussies worden betrokken);
- door de 'kenniscentra' van de PvdA in genoemde richting om te vormen;
- door het in het leven roepen van een open, professioneel geleide ledenkrant die de discussie zoekt in plaats van futloze propaganda te verspreiden.

3. Een andere bestuurscultuur

Een bestuurscultuur waarin interne en externe bestuurlijke integriteit het wint van puur strategisch gedrag, procedureel gerommel en achterkamertjespolitiek.

4. Leiderschap

Het leiderschap van de PvdA is in goede handen bij wie deze waarden uitdraagt en in de praktijk brengt – en angst en arrogantie openlijk vaarwel zegt.

We verwijzen voor meer concrete aanbevelingen op het vlak van partijcultuur en de modernisering van de partij-organisatie graag naar het hiernavolgende rapport *Onder een gesloten dak groeit géén gras* van onze collega-werkgroep Organisatie en Politieke Cultuur.

Een tweede serie aanbevelingen betreft de vraag, hoe de sociaal-democratie, langzaam maar zeker, haar programmatische onzekerheid en verdeeldheid op een aantal terreinen kan overwinnen. Hoe de maatschappelijke en politieke ontwikkeling niet alleen te volgen, maar ook actief te beïnvloeden?

5. Debat over brandende kwesties

Daartoe dient de Partij van de Arbeid o.i. in de komende periode – parallel aan haar belangrijke werk als oppositiepartij, met name in het parlement – een intensief debat te starten over een aantal dringende politieke en maatschappelijke vraagstukken: de brandende kwesties van de sociaal-democratie. Een debat niet alleen voor PvdA-leden en -sympathisanten; maar zo ingericht dat ook anderen (burgers, maatschappelijke organisaties, andere politieke partijen) aan het debat kunnen deelnemen – alleen al omdat de problemen die ter discussie staan, niet alleen de PvdA raken. In het vorige hoofdstuk zijn tal van kernthema's waarover de PvdA een intensieve discussie zou moeten voeren, aan de orde gesteld. Ze zijn, nogmaals, naar ons inzicht richtinggevend voor het sociaal-democratisch programma in de toekomst. Ze weerspiegelen de problemen en dilemma's waarop de PvdA de afgelopen jaren 'regerenderwijs' is gestuit; de oorzaken van de Dreun van 6 maart en 15 mei; vraagstukken waarover soms diepgaande verdeeldheid binnen de PvdA leeft (wat ondermeer gebleken is bij de mislukte herziening van het beginselprogramma, zij het

helaas weinig gearticuleerd); maar ook de vraagstukken waarmee de sociaal-democratie op internationaal niveau, getuige bijvoorbeeld de meningsverschillen tussen de Europese sociaal-democratische partijen over de zg. 'Derde Weg', worstelt.

We sluiten daarom af met een derde serie aanbevelingen:

6. De lokale politiek als laboratorium en proeftuin

Koester en versterk de lokale politiek als proeftuin voor vernieuwing van sociaal-democratische politiek. Voor democratische vernieuwing, voor de integratie van immigranten, voor verbeteringen in het publiek domein. Een heroriëntatie van de lokale politiek is na 'Rotterdam' een kernthema voor de PvdA. Geslaagde voorbeelden van lokale politiek kunnen ook elders voor successen zorg.

7. Nieuwe maatschappelijke coalities

De PvdA dient haar contacten met de 'civil society' te versterken. Haar sterk interne gerichtheid kwam de afgelopen jaren ook tot uiting in een verschraling van de contacten met meer of minder verwante maatschappelijke organisaties: vakbeweging, milieuorganisaties van Greenpeace en Milieudefensie tot Natuurmonumenten; de Consumentenbond en andere consumentenorganisaties, huurdersverenigingen, ontwikkelingssamenwerkingsorganisaties e.d. . Het aanhalen van de banden met dergelijke organisaties is voor de sociaal-democratie, zowel in termen van machtsvorming als van ideeënontwikkelingen, onontbeerlijk.

8. Een nieuw 'mission statement' over identiteit als nabrander van het debat

Voer de debatten over de brandende kwesties als noodzakelijk voorwaarde voor de formulering van een nieuw beginselprogramma over de identiteit van de sociaal-democratie, een nieuwe programmatische koers en (op)positiebepaling.

9. Nieuwe modellen van politiek bedrijven

Maak van deze debatten modellen van een nieuwe manier van politiek bedrijven. Laat verschillende politieke generaties aan het woord, herontdek het karakter van een volkspartij, herinvoer de politieke briefings à la Rottenberg over actuele kortsluitingen tussen beleid en de publieke opinie binnen en buiten de PvdA; onderneem maatschappelijke verkenningen buiten alle gebaande partijpolitieke paden.

10. Kleine partij in grote beweging

Maar plaats ook het brandende kwestie- en beginseldebat in internationaal perspectief. Haak aan bij Grundwerte-debatte, Policy Reviews en Réflexions van zusterpartijen, al was het maar om te anticiperen op de vermoedelijke komst van een tweepartijstelsel in Europa, progressief tegenover conservatief.

BIJLAGE

Gespreksronde

De Werkgroep Politiek Inhoudelijke Koers heeft gesproken met de volgende personen:

Wim Kok
Ad Melkert
Dick Benschop
Ruud Koole
Eberhard van der Laan
Willem Witteveen
Jan van Ingen Schenau
Jacques Monasch

Daarnaast is ondermeer gesproken met:

Mark Bovens, Rudy Andeweg, Martijn Lampert (Motivaction), Theo Roes (SCP), Philip van Praag, Yvonne van Mastrigt, onderzoekers van Intomart en medewerkers van het PvdA-partijkantoor

Enkele belangrijke bronnen

- de discussiebijdragen over 'Na de dreun' in *Socialisme & Democratie*
- de series 'Wat is links?' en 'Rechts aan zet' in resp. de *Volkskrant* en *NRC Handelsblad*
- Geert Mak, 100 jaar na Koudekerke, Wibautlezing Centrum voor Lokaal Bestuur, februari 2001
- Gerard van Westerloo, *Prinsendrama*, 2002
- Tom van Dijk & Erik Oppenhuis, '15 mei en de PvdA' (Intomart)
- May May Meijer, 'Zonder identiteit geen partijprofiel, zonder partijprofiel geen politiek' (analyse media-berichtgeving VU)
- talrijke individuele adviezen van leden en sympathisanten van de PvdA
- de verslagen van de regionale PvdA-bijeenkomsten (Michael Juffermans) plus René Cuperus, 'De Dreun volgens de leden'
- groepsbijdragen vanuit de PvdA:
 - Een Onstuitbare Vernieuwing. Voorstellen voor vernieuwing binnen de Partij van de Arbeid van de groep kandidaten voor de Tweede Kamer (Paul Maes, Bert Kreemers, Varina Tjon A Ten e.a.)
 - 'Open brief Partijvernieuwing' (Titus Livius. e.a.)
 - bijdrage Multi-Etnisch Vrouweneternetwerk PvdA
- de verslagen van de bijeenkomst met het personeel van het partijbureau
- het programma van het door Die Zeit, het Duitsland Instituut van de Universiteit van Amsterdam en de Wiardi Beckman Stichting georganiseerde seminar op 6 september 2002 in Hamburg 'Die rechtspopulistische Wende in Europa. Am Ende der europäischen Wahlsaison 2001/02. 'Neues holländisches Modell' und 'deutscher Sonderweg'?',